

**Hódmezővásárhely hitelélete és kereskedelme
a dualizmus korában**

Bölcsészdoktori értekezés

Készítette:

Marjanucz László
muzeológus-történész

Témavezető:

Gaál Endre

Szeged
1984

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1
I. A város hitelélete	11
II. Hódmezővásárhely kereskedelmének	
általános jellemzői	56
III. Vásárok, piacok	68
IV. Közlekedés	83
V. Gazdasági kilátások a századforduló után	95
Jegyzetek	109

B e v e z e t ő

Egy jelentős alföldi mezőváros XIX. századi gazdaságtörténetével foglalkozik az alábbi értekezés. Hódmezővásárhely gazdasága és társadalma ebben az időszakban nagyot fejlődött, a tradicionális termelési hagyományok kezdtek igazodni a modern élet követelményeihez. E folyamatok intenzitását és mélységét tekintve Vásárhely nem tartozott az élenjáró városok közé ha a teljesítményt nem korábbi önmagával, hanem az Alföld és az ország más, hasonló adottságú városával /Debrecen, Szeged, Zombor, Győr/ vetjük össze. Mégis elindították a várost a modernizálódás útján, lehetőséget teremtettek a kulturális felemelkedésre. Közigazgatási, politikai súlyát növelte, hogy 1873-ban kikerült a megye hatásköre alól, a törvényhatósági joggal felruházott város lett.

A témánk szempontjából fontos időszak /XIX. század második fele/ jellemző fejlődési tendenciái Vásárhely gazdasági életében is kimutathatók, de általános érvényüket a helyi viszonyokhoz transzformálta a város sajátos gazdasági-földrajzi adottsága, a lakosság évszázadokon át kialakult termelési szokása és mentalitása.

Óriási határa a Tisza-Maros szögletében terül el, lapos, sík helyen, megfelelő feltételeket kínálva az extenzív szemtermelésnek. De a Tisza-szabályozás előtt ez a terület /"vízország"/ elsősorban a vízgazdálkodásnak és az állattenyésztésnek kedvezett. Nem sokkal a vizek lecsapolása, a tavak, erek

kiszáradása után a földművelés lett Vásárhely meghatározó gazdasági szektora. Ez a mezőgazdasági szükségletek által indukált és fenntartott kapitalista fejlődés jelentős szerephez juttatta a vállalkozó parasztpolgárt. Általában a város életének valamennyi vonatkozása összefüggött a mezőgazdasággal. "A földművelés, a paraszt mezei gazdálkodás volt az életmód és foglalkozás - írja Garzó Imre -, mely az egész várost fenntartotta, s melyhez volt kénytelen minden szakma alkalmazkodni".¹ Herczeg Mihály kimutatása szerint a környező városokhoz viszonyítva Vásárhelyen volt a legalacsonyabb az iparból élők aránya, s számuk a XIX. század során nagyjából stagnált: 1851-ben 993 fő, 1886-ban 978 fő dolgozott iparosként.²

A mezőgazdaság a hagyományos kultúrákat természetette hagyományos módszerekkel. Belterjes földművelés, munkaigényes termékekkel való foglalatosság még csak kevesek fejében fordult meg. Palugyay ugyan 1852-ben arról írt, "hogy végre a szőlőmetszést illetőleg több epres kert létezett Hód-Mező-Vásárhelyen, több szásra menő fiatal fákkal",³ de Szeremley Sámuel, a város történetírója még évekkel később is kénytelen volt megállapítani, hogy "a nemesítő iparnak és kereskedelemnek ellenben alig szemlélhetők csirái". A fő megélhetési forrássá lett mezőgazdaság hosszú idő alatt sajátos képzettségbeli, mentalitásbeli és fizikai tulajdonságokkal ruházta fel a lakosságot. Idézzük ismét Palugyay Imre jószándéktól áthatott, de elfogult véleményét: "Termetre a nép magas, közép izmosságú, külseje egyszínű, s egészen virító egészségre nem vall. Vérmérséklete cholерikus és phlegmaticus, a férfiak erősebbek, nejeik szebbek. Természetszerű észtehetőségei a köznépnek önként

feltűnnek, szőrgalom s műveltség által bizonyára kifejleszthetők. Erkölcse nézve szolidnak jellemezhetni, a más tulajdona utáni vágy csak a puszták vad fiaiban nyilatkozik, s fajul tényekké".⁴ Megtudjuk írásából, hogy főleg szalonnát, kenyeret, tarhonyát, paprikás húst ettek. Garzó Imre megállapítása szerint: "Vásárhely kiváló férfiai - csakély kivétellel - mindannyian a gazdálkodó osztályból kinőtt ügyvédek" voltak. "A földes gazdák - írja - noha jómódúak voltak, az elemi iskolai tanulmányon túl alig végeztek valamit, értelmi tehetségeiket, felfogásukat, gondolkodásukat, ítélőképességüket a gazdálkodás folyamán, a természet jelenségeivel s a mindennapi élet esélyeivel való foglalkozásban fejtették ki, képzeletükkel nem jártak túl foglalkozásuk körén, mi szerint elméletek, elvont eszmék kívül is estek ezen a körön. Anyagi szükségét, mely őket korlátozta vagy irányította volna, nem láttak, inkább a vagyongyarapításra fordítottak gondot".⁵ Ez a minősítés kétségtelen a város népének jellemző vonásait tartalmazza, de távolról sem fedi a teljes valóságot. Nem igaz az, hogy Vásárhely jelesei csakély kivétellel ügyvédek lettek volna. Itt elég utalni az Imre-család orvos tagjaira, Posztós Sándorra, Csizmadia Sándorra vagy Szántó-Kovács Jánosra, a munkásmozgalom, illetve az agrárszocializmus kiváló képviselőire, de ide sorolhatjuk - igaz működésük elsősorban a két világháború között volt jelentős - Takács Ferencet és Greguss Mátét. Mármost ami az anyagi "szükségtelenséget", illetve a vagyongyarapítást illeti, ez még a legjobb konjunktúrák idején sem volt általános jelenség, nem-hogy a vizsgált korszakunk gazdasági fejlődését megalapozó reformidőszakban. Erről a szakaszról írta Szeremley Sámuel: "Az

urasság a dézsma és robot lerovására testi fenytékkal, olykor pedig asszal kényszerítette a lakosokat, hogy házaikról az ajtót és ablakokat - tél idején is - lezsedette. A közterhek különböző nemei ezek voltak: az adó, a termények, állatok és a robot vagy közmunka. Ezek mindenikéből külön-külön megkivánta maga részét a hon, a vármegye, a földesúr, a város és az egyház".⁶

Vásárhely lakosságának tehát nagyon is meg kellett küzdeni a megélhetésért. Károlyi Sándor 1722-ben vásárolta meg a földesúri joghatóságot, s ezzel elkezdődött az évszázados viaskodás a város és a Károlyi-uradalom között. 1773-ban a 240 ezer holdas határ 132 ezerre olvadt, a többit Károlyi vette majorsági művelő alá. 1847-ben az együttműködés fontos akadályt hárítottak el: megtörtént a legelő elkülönítés.⁷ "Ennek során - írja Szilinszky - Vásárhely népe hosszas vívódás után és perlekedés után barátságos egyezséget kötött a Károlyi családdal ... s Vásárhely szemlátomást gyarapodott."⁸ A felosztás indította el a tanyásodás és a szenttermesztés folyamatát, amelyek alapjaiban változtatták meg a város gazdálkodási szokásait.

A harmadik nagy változást a kiegyezéssel uralkodóvá vált szabadverseny jelentette. Javulást főként az egyén alkotó energiájának szabadabb érvényesülésében eredményezett. Gazsó szerint "a szabadság sokféle keresetforrásnak nyit réseket, amelyek nélkül zárva lettek volna, amikor a résen állók elietnek azokon előbújni."⁹ Korszakunk idején lett Vásárhely "paraszt Párizs", de Szántó Kovács János mozgalmának színhelye is. Hogy miért halmozódott fel éppen itt annyi gyuananyag, erre Kiss Lajos ad ki-merítő választ a vásárhelyi szegényember különböző típusait be-

mutató művében.¹⁰ Bár ő maga nehezen tudta abszolút határok közé szorítani a szegény ember fogalmát, számára sem volt kétséges, hogy "olyan emberekről van szó, akiknek sem vagyonuk, sem állandó, biztos jövedelmük nincs, akik más talajból élnek". Ennek ellentmond az a polgármesteri jelentés, mely a várost, mint közületet ugyan szegénynek mondja, de lakóit "szorgalmas, tehetséges embereknek ismeri". Valójában itt arról van szó, hogy a mezőgazdasági befektetések föllendülésében, a takarékpénztárak alakulásában jelentkező "gründölési lázzal" egy modern hitelszervezet és egy egyre modernebbé váló kereskedelmi hálózat települt rá a sokkal tradicionálisabb gazdasági szerkezetre. S ez nemcsak a termelési szektorok arányában, hanem az alkalmazott módszerekben, az egyént vezető gazdasági indítékokban is megfogható. Hódmezővásárhely határának kiterjedése szinte egyedülálló volt: 45 km hosszú és 30 km széles, a városon kívül eső összes szántóföld, rét és szőlőskert együttes területe 68 022 km² /130 852 kh/ volt 1900-ban, amit 3 kerületre osztottak: Tanya, Pusztá és Gorzsa.¹¹ Mégis, gazdasági vonzásköre alig terjedt határán túl. Csak részben magyarázza ezt, hogy a föld terményeit értékesítő modern közlekedési hálózat fő vonalai jó részét Vásárhelyt megkerülve épültek ki akkor, amikor Vásárhelyen éppen lezajlott az állattenyésztésről való áttérés a földművelésre. Értékesítési bizonytalanság állott elő, mert visszafogta a modernebb, de egyben nagyobb kockázatot jelentő ipari tőkét és a kifelé irányuló kereskedelem dinamikáját.¹² A hagyományos kisipar az ipar szabadságát kimondó 1884. évi törvény következtében komoly konkurrenciát kapott, de nem a gyáripar részéről, hanem a "legalizált kontárok és parasztiparosok" sze-

mélyében. Ha csökkent is gazdasági súlya, bizonyos szakmák területén tartani tudta állását, mert léte nagyrészt összefüggött a színtény hagyományos eszközökkel dolgozó őstermelés szükségleteivel. Ezek voltak az általános keretek, melyeken belül létrejött a gazdaság finanszírozásának, a termékek értékesítésének intézményrendszere: a takarékpénztári és kereskedelmi hálózat. A hitelélet értelmét a módos gazdaróteg és a kisbirtokosság kölcsönigényei jelentették. Az adósok, de a betétesek zöme is közülük került ki. Főleg a kisbirtokosok voltak azok, akik idényről-idényre éltek, s akik, hogy megtakarítást érjenek el kölcsönöket vettek fel. Kockázatos vállalkozásokba, bizonytalan háttérű üzletekbe a tisztas haszonnal megelégedő vásárhelyi gazda és iparos nem fektetett be. A város lakosságához mérten nagyszámú hitelintézet az egymás elleni verseny mellett szakosodott bizonyos társadalmi rétegeknél elfekvő összegek felszívására. Ez a modern szisztéma szerint kiépült forgalmi szektor kísérletet tett Vásárhely gazdaságának korszerűsítésére. Legfontosabb feladata volt, hogy a "kincsképző" gazdák és a krajcárokat spórolgató földműves nélkülözhető tőkéit mobilizálják. E rétegek fölös forintjai még a "ládafia-szemlélet" hatása alatt használatlanul heverték, "míg a lehető legterméketlenebb módon el nem fogyasztattak". A megoldás első módzatait Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár dolgozta ki, mely "már létező hazai ipari és kereskedelmi és mezőgazdasági vállalkozások fejlesztésében, illetve ilyenek ujonnan alapításában a társaság vagyoni viszonyaihoz mérten" kívánt részt venni.¹³ Jellemző a város vállalkozói szemléletére, hogy a bankok által finanszírozott "gründölási láz" nem vezetett nagyobb ipari rendszerek kialakításá-

hoz, gyáralapításokhoz. Másrésről nyilván ez a régi értékekben gondolkodó termelői magatartás is hozzájárult ahhoz, hogy az 1873. évi gazdasági válság nem hagyott mélyebb nyomot Vásárhely gazdasági életében. Tulajdonképpen erre utal a kor jeles közgazdászának a krach okairól adott magyarázata: "nem abban rejlik a baj, hogy sok a , illetőleg tulságosan sok a vállalat, hanem abban, hogy a vállalkozások, alapítások helytelen módon és irányban történtek. Az alapítók nem a soliditást és szükségletet vették tekintetbe, hanem a gyors rentabilitást."¹⁴ Nos, Vásárhely közönsége - reméljük a dolgozat ezt meg fogja erősíteni - a megfentolt, óvatos beruházók közé tartozott.

Dolgozatunk részletesebben a hitelintézetek működésével és a forgalmat lebonyolító kereskedői tevékenységgel foglalkozik. Mindkét terület feldolgozásában alapvető forrásaink voltak a Magyar Statisztikai Közlemények kiadványai, a bankok, a takarékpénztárak évi jelentései, igazgatósági jegyzőkönyvei, Vásárhely polgármesterének és a Szegedi Kereskedelmi és Ipar-kamara elnökének évenként közzétett beszámolóí, s nem utolsósorban a sajtó. A különböző pénztári kimutatásokból igyekeztünk nyomon követni valamennyi üzletágat, de alapvetőnek mégis a mérleg bemutatását tartottuk, azt az évvégi pillanatfelvételt, mely legjobb áttekintést nyújt a hitelintézetekről. Persze egy-egy záróközgyűlési anyag mindig harmóniára törekedett, fontos adatokat márcsak az üzleti érdekek miatt sem tártak a nyilvánosság elé, ugyanakkor az adóssok és hitelezők kartonján több olyan információ szerepelt, melyről tudomást szerezni érdeke, mondhatni joga volt mindazoknak, kik az intézettel akár

mint hitelezők, akár mint részvényesek álltak kapcsolatban.

Egy-egy pénzüstézet rentabilitásának fő mutatója az éves nyereség, az osztalék nagysága. Itt csak a tiszta nyereséget vesszük alapul, az előző évi áthozatot figyelmen kívül hagyjuk, mert ez hamisan tüntetné fel a tárgyév gazdasági teljesítményét. A tiszta nyereség relatív nagyságát viszont az alaptőkéhez, azaz a tényleges részvény- illetve rész- és törzsetétőkhöz viszonyítja tudjuk megítélni.

Vásárhelyen az adott korban működő pénzüstézeteket három csoportba sorolhatjuk: takarékpénztár, népbank, hitelszövetkezet. Az országban honos hitelintézetek közül nem találunk Vá-sárhelyen: leszámítoló és forgalmi bankot, jelzálogintézetet.

A hetvenes évek második felétől változtak a csoportosítás feltételei: míg korábban a népbankok és önszegélyző egyesületek a bankoktól független hálózatot képeztek, az 1875-ös kereske-delmi törvény a részvényalapú népbankokból profitorientált pénzüstézetet kreált, az önszegélyző egyletek szövetkezetté alakul-tak át.¹⁵

Egyébként a takarékpénztárak és népbankok csak elnevezé-sükben különböztek egymástól és a bankoktól. Valamennyi ugyan-azt a bankműveletet végezte és részvénytársasági alapon működ-tek. A szövetkezetek működésének lényeges feltétele volt, hogy törvények tiltották számukra a nyereszkesdő vállalkozásokat, csak népjóléti intézményként dolgozhattak. Igaz, fillantróp ak-ciókért cserébe nem kellett adózniok. Mindhárom típus alapvető feladata: a mezőgazdasági érdekek finanszírozása, illetve támo-gatása. Mint látni fogjuk, a város pénzüstézetek megfelelő tőke-erővel rendelkeztek fenti küldetésük teljesítésére, s kitűnő

szakemberek mérlegeltek minden egyes kölcsönigénylést. A baj inkább az volt, hogy sokszor "álltak" ezek a tőkék, keresték a megfelelő piaci elhelyezést, de pangó termelés mellett mindenki kockázatosnak tartotta a beruházást. Azaz Vásárhelyen fordítva állt a tétel: a bankok mindig rendelkeztek a fejlődés által támasztott hiteligenyek kielégítéséhez szükséges pénzzel, tehát a szükségletek nem haladták meg a bank tartalékait.¹⁶ Persze ez nem azt jelentette, hogy Vásárhely gazdasága különlegesen stabil lett volna, hanem azt, hogy az általános fejlődés itt nem korbácsolta fel annyira a vállalkozói szenvedélyt, a bankok normál kölcsönügyleteket bonyolítottak le: az egyszer már befektetett tőkét újra befektette, de új értéket nem teremtet.

A város kereskedelme is szoros összefüggésben fejlődött a mezőgazdasággal. Kereskedelmének tradicionális szerkezete - a kofák, házalók, terménykereskedők nagy száma, a hagyományos színtereinek, a vásároknak nagy jelentősége egyaránt az agrárius érdekeltségek tulsúlyából fakadtak. Ez a kereskedelem döntően belkereskedelem, hiszen a belső fogyasztásra épült. Ugyanakkor bizonyos termékek a jól kiépített ügynök-felvételezőhálózat révén Európa nagy városaiba is eljutottak. Néhány, vizsgált korszakunk után kifejlesztett gyártmány pedig világhírnévre tett szert /pl. a Kokron-gyár termékei/. De az alap, a kezdeményezések sokasága mindenféleképpen a dualizmus időszakában jött létre. A korábbi évekhez képest gyors gazdasági átalakuláson esett át a város. Azonban ez a nagy változás sok ellentmondást takart, szerkezetileg pedig a XVIII. századra visszanyúlóan volt meghatározott. Nem produkált látványos felfutásokat,

kiugrásokat, de a mélyben, a mindennapok gazdasági frontján a kapitalista vállalkozás kiméretlen törvényei formálták a sok tekintetben anakronisztikus struktúrákat. A város gazdálkodói egyre jobban érezték: ez a szisztéma csak a valós teljesítményt jutalmazza, a versenyben nem volt szabad lemaradni. Ahogy per-
ese minden versenyben lenni szokott, itt is az erősebb, az ügye-
sebb győzött. Vásárhelyen voltak befutott "pénzarisztokraták",
de a többségnek csak a remény maradt, hogy egyszer majd ő is
befut. Nézzük meg mostmár, hogy a hitelélet és a kereskedelem
területén hogyan alakultak a befutás esélyei!

I.

A város hitellete

A XIX. század első felének élénk dél-alföldi kereskedelme,¹⁷ s vele összefüggésben a feudális korlátozásoktól valamelyest mentesült, ekként erőteljesebben kibontakozó mezőgazdasági termelés¹⁸ már a múlt század közepén létrehívta egy, a termelés folyamatos bővítését és beruházásait szolgáló intézmény igényét. Az 1840-es évekig egy-egy görög kereskedő-uzsorás jelentette a bankot, "aki a megszorult parasztnak két marékkal mért ezüstöt, hogy az aratáskor az 3 marékkal adja vissza".¹⁹ A hivatalosan nem szabályozott kamatlábak önkényes megállapítása, a pénzforgalom intézményes garanciáinak hiánya sokakban erősítette azt a szemléletet, hogy az igazi "sparkasse" a láda-fia, vagy éppen a földbe ázott ersény.

1945-ben Hódmezővásárhely és még négy Csongrád vármegyei község: Szentes, Algyő, Mindszent, Csongrád kapcsolódtak be a tiszai gőzhajózásba. Vásárhely vásárait ekkor már szépszámú pesti, dunántúli, sőt bécsi kereskedő is felkereste. A marha-, gabona-, épület- és tűzifa-kereskedelemben érdekelt üzletemberek megalapították a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárat. A megye első komolyabb pénzintézete Szeged központtal és két vidéki fiókkal (Vásárhely, Csongrád) működött. 1848 után - bár a gazdasági élet általános feltételei javultak, emelkedtek a terményárak; az osztrák tartományok felőli határvám megszűnt - az

intézet nem folytathatta munkáját a nyomasztó politikai légkörben. 1953-ra azonban mindenféle politikai megfontolással szemben utat tört magának az a felismerés, hogy a forgalom nem fejlődhet tovább hitelintézet nélkül. 1853-ban előbb Szentesen, majd Hódmezővásárhelyen is "Kereskedelmi Társaság" alakult, de nem bírván a verseny a terményáraknak irányt adó szegedi piaccal, hamarosan tönkrementek. Szeged már ekkor érezhetően a megye gazdasági központja, a tőketulajdonosok is elismerik az 1865-ben alapított Szegedi Népbank részvényeinek gyors jegyzésével. A kiegyezésig még egy - erőtlen - kísérlet történt városi pénzintézet létrehozására: 1867 elején megkezdte működését a Szentesi Tűzkárbiztosító Társulat. Az osztrák közigazgatás ellenőrzése alatt dolgozó hazai pénzintézetekről igazán alapos áttekintést csak az 1851. üzletévet taglaló "Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie" címet viselő hivatalos osztrák kiadvány nyújt.²⁰

A kiegyezés megszüntette az osztrák hatóságok pénzügyi bábkodását pénzintézeteink felett, a Vásárhelyen is megindult a modern hitelszervezet kiépülése.

1868. szeptember 20-án nyílt meg az Alföld második takarékpénztára (a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár után): a Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár (népszerű nevén: a Nagytakarék). Létrejöttének gazdasági előzményeként kell megemlíteni a 60-as évek bő mezőgazdasági termését, amely nagyobb mennyiségben halmozta fel a biztos elhelyezést kereső tőkét. Számolni kellett az Alföld-Fiume-i vásár vérkeringésébe kapcsolt város kereskedelmének fellendülésével. Egy modern pénzintézet megalakulását sürgette az is, hogy a belterjesebbé váló gazdálkodási rendszer

hiteligényeit az uzsorahamatnál olcsóbb tőkével kellett kielégíteni. A kiegyezést megelőző évek uzsorakölcsön kamatai nem egyszer az 50 %-ot is elérték.²¹ Egy-két "alsó" kapcsolattal rendelkező magános komoly gondokat okozott a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárnak. Nagy összegű kölcsönöket vettek fel tőle, s a váltó értékét és értelmét nem ismerő gazdáknak 40-50 %-os kamatra adták ki. Hogy az intézményesült ingó tőke iránt milyen nagy volt a nép bizalmatlansága, mutatja az, hogy csak többszöri próbálkozás után sikerült a tervezett 600 db, egyenként 100 Ft névértékű részvényt jegyeztetni.²² Ezért volt jelentős az induló pénzüzetek kölcsön-maximáló intézkedése - ti. határt szabott az uzsorások pénzügyi kalandjainak -, illetve az 1878. évi kamattörvény, mely kötelező limitjeivel az üzletfelek anyagi biztonságát garantálta.

Vásárhely új hitelintézete, ellentétben a korabeli nyugat-európai takarékpénztárakkal, nem állami jóállással működő, tevékenységében altruista szempontokat érvényesítő takarékpénztár volt, hanem az ország általános tökeszegénységéből fakadóan, mint a többi magyarországi társa, részvénytársasági alapon jött létre, magas osztalék elérésére törekvő bank. "Nálunk a takarékpénztárak tulajdonképpen letéti bankok, amelyekben sokkal kisebb szerepet játszanak az alsóbb néposztályok apró megtakarításai, mint a nagyobb tőkék, nevezetesen a rövid időre felszabadult üzleti forgótőke."²³

Az alapszabályban lefektetett célok: "a szorgalmas ősztön és a takarékoság élesztése", "megtakarítások biztos elhelyezése", "ipari, földművelési és kereskedelmi érdekek gyámolítása"²⁴ megvalósítására igénybe vette a modern banküzlet szinte minden

ágát. A hagyományos letéti és váltóüzleten kívül foglalkozott értékpapírok adásvételével, állami- és községi kölcsönök elhelyezésével, jelszó- és folyószámlahittel. Gyakorlati üzletpolitikája miatt a Nagytakarékot nyugodtan sorolhatjuk a Franciaországban meghonosodott "credit mobilier" (forgalmi bank) típusú pénzüstézetek közé. Tehette ezt annál is inkább, mert pl. az egyik modern üzletforma - az állami- és községi kötvények elhelyezése - a Nagytakarékot speciális előnyhöz juttatta. A Vásárhelyen székelő Megyei Törvényszék letétjét, s az ugyan- csak itt kezelt Csongrád vármegyei Pénztár heverő tőkéi nála nyertek elhelyezést 1869-től. Ez egészen 1873-ig tartott, amikor a városnak a megye kötelékéből való kilépése miatt a megyei letéteket a Magyar Királyi Adóhivatal vette át.

A Nagytakarék alapszabályai meglehetősen konzervatív gazdasági szemléletet tükröznek. Bevételeit a következőképp akarta gyűmölcsöztetni:

a. kölcsönt ad törvényes kamatra és betáblázás mellett Csongrád megyei telekkönyvezett birtokokra; a Magyar Földhitelintézet értékpapírjaira; aranyra, ezüstre (kézizálog);

b. leszámítol kereskedők és más "váltóképes egyének által 3 névre kiállított, Hódmezővásárhelyen fizetendő váltókat"; ha összegük 100 Ft-nál nem kisebb és 2000 Ft-nál nem nagyobb;

c. kimondja: "a Társaság legfőbb feladata a mezőgazdasági hitel".

Ugyanakkor az alapszabály más pontjai kizárják a tőkék "nyeszkedő vállalkozásokban való gyűmölcsöztetését" - ilyennek számított pl. egyes ipari vállalkozások finanszírozása, vagy a tőkét hosszú időre lekötő, immobil ingatlanba fektetés --. Sen-

kinek nem adtak kölcsönt "pusztán személyes hitelére, tisztí fizetésére", és súlyos retorziókat helyeztek kilátásba, ha az intézet pénzét üzérkedésre (l. szerencsejátékok, fogadások stb.) használnák fel. A biztos és jól ellenőrizhető üzletmenetet szolgálta a betétkölcsön összegének szigorú meghatározása.²⁵ Összevetve a Nagytakarék tőkeállományát az országos átlaggal, kitűnik, hogy Vásárhelynek a kölcsönformák tekintetében túlsúlyban volt a váltó- és visszeszámitolási állomány: 243 195 Ft, illetve 29 480 Ft, míg a jelzálogkölcsön összege csak 12 570 Ft-ra rugott.²⁶ Ez pont fordítottja az országos képnek, ahol az 50-60 %-os részarányban szereplő jelzáloghitel azt igazolja, hogy ez a kölcsönforma lett a mezőgazdaság hitelezésének legfontosabb eszköze.²⁷ Jóllehet a Nagytakarék alapszabálya is a mezőgazdaság hitelezését tartja a legfontosabb feladatnak, de az ehhez vezető utat nem a jelzálogkölcsönök felfuttatásán keresztül kívánják megtenni, hanem a köztudomásúan rövidlejáratú és elsősorban a kereskedelemben ipari hitelezését szolgáló váltóforgalmon keresztül. Ennek több oka is volt. Az országos átlag számarányait döntően befolyásolta a tőkeerős pesti nagybankok és takaréktárak adatai, akik 1867-re már jelentős tekintéllyel bíró hitelintézetek voltak. A Nagytakarék^{nak} azonban még H.G. kellett szereznie a "good will"-jét,^x egy viszonylag tőkeszegény környezetben. Bár létrejöttének objektív értelme, a haszon elérése, a kezdeti biztos üzletmenet, a talponmaradás csak a váltóhitelekkel volt biztosítható. Egy bank működésének sikere három tényezőn alapul: jövedelmezőség, (rentabilitás), mobilitás (pénzzétehetőség), bonitás (fedezettség). A Nagytakarék magas váltótárcája kapcsán a középső ténye-

^x Ezó szerint "jóakarát", "jóindulat", átvitt értelemben egy vállalkozás vagy szolgáltatás jó hírneve, hitelképessége.

zót kell kiemelnünk, mert az első - hogy ti. többet szed be kamat fejében a kölcsönök után, mint amennyi kamatot fizet a betétekért - ettől függ. A fedezettség jelentősége igazán majd a jelzálogkölcsönöknél jön elő. Viszont a mobilitás nagyon fontos egy újonnan alakult, a konkurrenciában helytállni akaró takarékpénztár számára. Ez biztosítja ugyanis azt, hogy a bank bármikor visszafizeti a betéteket kamatostul. A váltó, mivel forgatható fizetési ígéret, könnyen pénzzé tehető. Ha a bank látja, hogy fizetési nehézségekbe fog ütközni a birtokában lévő váltókat eladja egy másik - rendszerint pesti - banknak. Így jobban érthető, hogy a mezőgazdaság fejlődésére alapozott Nagytakarék miért részesítette előnybe a kereskedelmi hitelezést szolgáló váltóüzletet a jelzáloggal szemben. "Bizalom" - volt az a bűvös szó és cél, aminek kivívása minden egyéb szempontot háttérbe szorított. A folyamatos és pontos készpénzfizetési képességen nyugvó bizalom szempontjai mellett azonban hamarosan újabb jelenségek birtak befolyással az üzletvezetésre. 1869-től a város és közvetlen vidéke természetes piacainak korlátozottsága, pénzügyi viszonyainak fejletlensége nagyobb mennyiségű pénzfelesleget halmoztak fel a forgalomban. Az alapszabály módosítására volt szükség, amire 1870-ben sor került: "a pénz-bőség beláttatta a vezetőséggel, hogy a Takarékpénztár a szakértő világ által egyedül helyesnek és mobilnak ítélt váltókölcsönzés üzletével célt nem ér, és mivel a betéti üzletben és a gazdasági hitelüzletben működési körre teljes összhangot talál, nem idegenkedik bevezetni az ingatlanokra jelzálogi biztosítás mellett engedélyezett kölcsönöket sem."²⁸ Ezt a megállapítást alátámasztották a bank gazdasági sikerei: a tiszta nye-

reség az 1869-es 4593 Ft-ról 1872-ben 16 267 Ft-ra ugrott, most már 20 Ft osztalékot fizetve részvényenként a kezdeti 5 Ft-tal szemben. Mindazonáltal a vezetés bizalmatlansága a jelzálogkölcsönnel szemben fennmaradt: 1872-ben 480 000 Ft váltóhittel szemben még mindig csak 55 000 Ft jelzálogállomány állt szemben, ez utóbbit lényegesen magasabb kamatra adták, mint a váltót.²⁹

A vállalkozás feltételeinek, gazdasági és jogi megcsúszásának hatására a 70-es évek elején "olyan alkotási vágy ragadta meg a város polgárait, hogy a "hitelkereső közönség" igényeinek kielégítése szükségessé tette egy másik pénzügyi intézmény megalakítását. 1872. szeptember 1-én nyílt meg a Hódmezővásárhelyi Központi Takarékpénztár, hogy "üdvös verseny létesítése által a hitelkereső közönség érdekeit méginkább" előmozdítsa.³⁰ Üzleti tevékenysége kisebb körre terjedt ki, mint a Nagytakarék: nem foglalkozott értékpapírok adásvételével, kötvénykölcsönökkel, községi kölcsönök elhelyezésével. Működési profiljában egyértelműbben jelentkezett a kereskedelmi és (kis)ipari beruházói tevékenységen alapuló hitelfolyósítási gyakorlat. Tí. üzletágában kezdettől fogva jelentős helyet foglalt el az előlegkölcsön, mely kereskedelmi és (kis)ipari vállalkozóknak biztosított forgóeszköz-hitelt. Új betétforma volt a hetibetét. Ez az alacsonykamatozású, rövid időre lekötött tőke elsősorban a kisberuházói tevékenységet finanszírozta. A váltóforgalom jelentősége (1872-ben: 102 448 Ft) itt is messze megelőzte a jelzálog forgalmat (1872-ben 3 480 Ft.)³¹ Mutatja ez is, hogy az alacsony hozamú, alig gépesített mezőgazdasági termelés hosszútávú járatú jelzáloghitelezésére még nem elég erősek a bankok. Ennek

ellenére nem állítható, hogy a két takarékpénztár közel azonos forgalmi arányai, a váltókölcsonők magas részaránya, a vásárhelyi gazdaságban meglévő ipari és kereskedelmi túlsúly jelentené. Hiszen a kölcsönök mögött ott van Vásárhely agrártársadalma, a maga modernizációs törekvéseivel, de a gazdasági viszonyok relatív fejlettlensége miatt ezek a kísérletek még nem hoztak nagy minőségi változást.

A két bank gazdasági tevékenységében mutatkozó különbség jól látszott vezető testületeik összetételében. A Központi Takarékpénztár vezetősége szinte intézményes garanciát jelentett a város kereskedelmi és ipari érdekeltségeinek hathatós képviselőjére. Választmányában 10 kereskedő, 9 törvényhatósági bizottsági tag, két földbirtokos, egy-egy órási, rézműves, kalapos, orvos, anyakönyvvezető és polgármester foglalt helyet.³² Ezzel szemben a Nagytakarék vezérkara a jómódú városi gazdák társadalmi reprezentálta: kétharmada földbirtokosokból, egyharmada kereskedőkből és különböző városi közhivatalnokokból állt.³³ A két bank vezetőtestületének és részvényeseinek társadalmi összetétele jól tükrözte a város gazdasági életére jellemző sajátosságokat. Vásárhely mezőgazdasági jellege azonnal kitűnik, ha megvizsgáljuk a népesség alakulását. Polgári lakossága, a népszámlálások tanúsága szerint, folyamatosan emelkedett.³⁴

év	1869	1880	1890	1900	1910
lakosság	49 153	52 424	55 475	60 824	62 394

Az 1869. évi felmérés szerint a 49 153 főt kitevő népesség-
ből:

- földbirtokos, gazda, bérlő, háztulajdonos és tőkepénzes	3 859 fő
- községi, egyházi, megyei tisztviselők és értelmiségiek	336 "
- iparos	1 930 "
- kereskedő és szállító	382 "
- gazdasági éves szolga	5 955 "
- napszámos	4 141 "
- mindenféle személyes szolgálatot teljesít	14 585 "
- munkás az iparnál	832 "
- munkás a kereskedelemben és szállításban	75 "
- bizonyányos, foglalkozás nélküli	17 557 fő
<hr/>	
Összes független életmódú	6 007 fő
szolgálatból él	25 589 fő (ebből 12 097 a gazdálkodás körül)

Vásárhely életében a mezőgazdasági népesség dominál, de jelen
vannak az ipari és kereskedelmi vállalkozás képviselői is.³²

A hitelezési gyakorlat ennek látszólag ellentmondott, hisz for-
mái nem voltak összhangban a mezőgazdaság súlyával. A korábban
már bemutatott konzervatív gazdasági szemléletből fakadó -
látszólag ellentmondásos - üzletpolitika az 1873. évi általá-
nos pénzügyi krach idején igazolta magát. Míg országosan 50
nagybank és több tucat vidéki takarékpénztár ment tönkre, szá-
molt fel magát, addig a két vásárhelyi pénzügyintézet - az álta-
lános forgalom visszaesése ellenére is - talpon maradt. A sok-
kal nagyobb tőkeerejű bankok bukásának oka ugyanis az volt,
hogy megalapozatlan termelési és árkilátások mellett adtak jel-

záloghitteleket földbirtokokra.²⁶ A bizalom megtartása követelményeinek nem egyszer üzleti szempontokat is alárendelő gazdasági vezetés a kamatlábak emelésével próbált kievickélni a válságból. 5 %-ról 8%-ra emelte a betéti kamatokat, megnyugtatta és lebeszélve a betéteseket arról, hogy kivegyék tőkéiket a bankból. 9 %-ról 13 %-ra emelte a kölcsönök kamatlábát, hogy ezzel viszont a nagyobb arányú kölcsönvételtől kedvetlenítse el az igénylőket, ezt kívánta a válság megoldásának logikája. Hogy a kilábalás mennyire sikerült, álljon itt néhány adat a válságot követő időszak hiteléletének bemutatására.²⁷

év	év	Betét- állomány	Váltó- állomány	Jelzálog- kölcsön	Tiszta nyereség	Osztalék
Magytakarék	1873	120 952	456 896	54 120	21 245	25
	1874	361 430	440 005	55 490	18 793	22
	1875	335 274	431 781	29 495	14 178	20
	1876	367 097	355 935	60 885	14 940	20
	1877	357 476	361 091	12 570	9 621	13
	1878	350 440	381 579	6 577	10 901	15
	1879	548 015	415 200	104 027	12 731	16
	1880	633 130	530 700	124 625	16 562	18
Központi Takarékpénztár	1872	63 809	102 448	3 480	383	-
	1873	42 914	82 536	8 892	8 779	6
	1874	27 270	97 102	3 944	6 718	4
	1875	23 363	119 810	3 212	8 528	5
	1876	40 630	126 934	13 428	10 713	6
	1877	75 205	186 143	10 799	10 839	6
	1878	109 080	248 399	9 585	10 152	5
	1879	176 794	304 749	8 785	10 624	6
	1880	169 986	405 844	30 200	12 196	7

A táblázatból kiderül, hogy a két pénzüintézet minden üzleti ágában visszaesések következtek be. A gyengébb tőkeállományú Központi Takarékpénztár váltó- és jelzálogüzletében már a 70-es évek közepén sikerült túljutnia a holtponton, sőt tiszta nyeresége is meghaladta az 1873. évi színvonalat. Ugyanez a Nagytakarék csak a 80-as évek közepén sikerült. Ennek oka, hogy a Központi Takarékpénztár 1874 őszén igénybe vette a Magyar Általános Hitelbank pénzügyi támogatását, s ezzel elérte kihelyezéseinek növelését.³⁸ A Nagytakarék ugyanakkor függetlenségének megőrzése érdekében nem vette igénybe a segílyt. Változást észlelünk viszont a jelzálogállományban. Zuhanásszerű csökkenésnek okai: 1) az 1877. VIII. tc. 8 %-ban maximálta a kamatlábakat, ez pedig negatívan érintette a Nagytakarékot. A pénzügyi válság és az erős konkurrencia miatt ugyanis 8 %-ra emelte a betétek után járó kamatokat. De ha nem akart veszteséges maradni a kölcsönök kamatait is emelnie kellett, amit fel is emelt 13 %-ra. A maximálás azt jelentette, hogy a 13 %-ot le kellett szállítani, de a betéti kamatokat nem szállíthatta le 8 %-ról - hogy haszna legyen -, mert ezzel a lépésével a magas betéti kamatokhoz szokott vállalkozókban bizalmatlanságot keltett volna. Egy megoldás maradt: a jelzálogilag biztosított kölcsönöket át kellett alakítani váltókölcsönné, mert ez után még lehetett követelni a magasabb kamatlábat. A hirtelen zuhanás után következett hirtelen emelkedés a jelzálogállományban annak volt köszönhető, hogy az Alföldi mezőgazdasági konjunktúra jeleit kezdte mutatni. A Nagytakarék úgy igazodott a megváltozott feltételekhez, hogy harmadszorra is módosította alapszabályát, egyértelműen kimondva: "kívánatos nagyobb mértékben a Társaság tőkéjének ingatla-

nokba fektetése".³⁹

A válság éveiben alakult meg a város harmadik pénzüstíőse-
te, a Hódmezővásárhelyi Népbank. Ezzel megjelent Vásárhelyen
a pénzüstíőzetek márik típusa: a rész- és törzsbetétetre alap-
zott Önségélyző Egyletből, részvényalapra helyezkedett Nép-
bank.⁴⁰ Az új hitelintézet ugyanis az Iparegyletben 1869 óta
működő Önségélyző Egyletből alakult. Addig, míg az Iparegylet
részeként, önálló részvénytőke nélkül egyfajta szociális in-
tésmény feladatát látta el, nem lehetett a modern bankok közé
sorolni.⁴¹ 1873-tól azonban részvénytársasági alapon megszer-
vezett takarékpénztárként állt a hitelígénylők rendelkezésére.
Megalakulásának körülményeire közvetett információink vannak:
egy 1874. november 11-én kelt, Vásárhely közgazdasági állapo-
tát elemző levéltári feljegyzésből.⁴² Eszerint "ha most az
iparosok között az előre törekvésí szándékban némi csend is
állt be, okát méltán abban lehet keresni, hogy az ipar és ke-
reskedelem is a fő-fő rugó, a pénz hiánya miatt szinte pang.
A kereskedők és iparosok vagyoni állása látszólag kedvező, az
általános pénzhiány azonban sok csorbát ejt."⁴³ Fontosnak tart-
ja "a tőzsérek korlátozását a város felsőbb és középosztályai,
a kereskedők és iparosok egésze" érdekében. Ezzel tulajdon-
képpen adva vannak azok a gazdasági premissák, melyek megha-
tározták az új bank tevékenységét: leszorítani a magas kamat-
lábakat (a hivatalos: 13-14 %, uszora: 25 %) és enyhíteni az
ipar és kereskedelem általános tőkeszegénységén. Hogy ez a bank
mennyire volt a "népé", mennyire szolgált a szegényebb társa-
dalmi rétegek érdekeit következtethetünk az alapító tagok tár-
sadalmi helyzetéből is: Lázár István, Vásárhely egyik legna-

gyebb földbirtokosa és Kovács Ferenc földbirtokos, országgyűlési képviselő.

A század utolsó harmadában fontos változások jelezték Vársárhely gazdasági életének megerősödését. Egy igazgatósági jelentés elismerte, hogy "a Társaság a szegényebb néposztályok kis tőkéjének gyűmlésbővítése mellett" a kezdetektől fogva fontosabbnak tartotta a "nagyobbak felőlelését, bár ez eltávolodást jelent az eredeti célkitűzésektől, de óriási haladást mutat az ország és egyes vidékeinek hitelviszonya terén."⁴⁴ Fári Antal vezérigazgató fogalmazta meg az átalakuló gazdaság által felvetett új szempontokat. "Az egyszerű földműves népénél a váltóra való kölcsönzés nem nyújtja azt a biztonságot, mint a jelzálogilag biztosított kötelezvények. A Társaság a gazdasági élet követelményeit figyelembe véve iparkodik jelzálogi, sőt vállalati hitelek területén is tőkével segítséget nyújtani."⁴⁵

A XIX. század végére csere következett be a tőkeállományban: a rövidlejáratú váltókölcsönzés, második helyre szorult, s átvette a vezetést a mezőgazdaság hosszúlejáratú hitelezését jelentő jelzálogforgalom. Ez utóbbi forma megerősödésére vall, hogy most már a váltóhitel kamata a magasabb. A pénztőke bizalmának megerősödését a jelzálogi hitelezés iránt több tényező magyarázza. Korábbi beruházások eredményeként emelkedett a termőföld produktivitása, nőtt a kataszteri tiszta jövedelem. Ennek köszönhetően felszűkött a föld ára, ami már megfelelő garanciákat nyújtott a hosszúlejáratú mezőgazdasági hitelek visszafizetéséhez.

Korszerűsödtek a tőkegyűjtés formái is, a hagyományos bevéte-

lek mellett egyre nagyobb szerepet játszott a folyószámlabetét és értékpapír-kibocsátás.

A Központi Takarékpénztár fő üzletága változatlanul a rövidlejáratú váltóhitelezés maradt, bár mint modern tőkekihelyezési forma 1890-től itt is megjelent a kötvénykölcsön, de ez a pénzügyi forgalom kisebb hányadát jelentette.

Expanzivitásukra jellemző, hogy a Központi Takarékpénztár 1890-ben, a Nagytakarék 1892-ben, felemelték alaptőkéjüket. Előbbi 50 000 Ft-ról 200 000 Ft-ra, utóbbi 100 000 Ft-ról 300 000 Ft-ra. A Központi Takarékpénztárnak ezzel sikerült elérnie, hogy megszűnt az 1873-ban önként vállalt "felsőbb intézettől élvezett visszleszámitolási hitelért fennálló igazgatósági és választmányi tagsági szőgyenletes kötelezettség."⁴⁶ Alábbi táblázatunk jól illusztrálja a század végén bekövetkezett fejlődést.⁴⁷

F o r t a n t b a n

év	Betét- összeg	Váltó- kölcsebn	Jelzálogkölcsebn		Zálog- levél kibocs.	Folyó- száma tárca	Tiszta nyere- ség	Csatá- lék
			felmond- hatatlan	avjára- dókos				
1893	2 309 643	2 034 577	1 335 359	17 300	264 150	27 146	47 745	35
1894	1 634 959	1 965 955	1 182 306	602 579	925 632	5 936	50 612	35
1895	2 750 788	1 915 880	1 063 783	953 649	1 264 860	502 695	52 000	35
1896	1 993 940	1 907 825	1 079 243	1 177 090	1 262 211	196 157	51 817	35
1897	2 048 113	1 974 975	1 199 131	1 381 579	1 151 315	42 158	60 150	38
1898	2 484 982	2 063 954	1 311 076	1 474 107	1 107 912	184 759	62 276	40
					Előleg- kölcsebn	Kötv. kölcsebn		
1893	743 710	1 024 205	209 684		20 111	17 514	24 664	
1894	620 378	1 068 376	226 667		25 437	22 127	27 436	
1895	528 216	1 042 726	232 400		35 569	29 802	26 558	
1896	620 104	1 015 161	218 431		20 868	30 485	26 648	
1897	800 000							
1898	-							
Népbank								
1891	536 675						12 804	12
1892	527 046						16 400	16
1893	563 609						18 270	20
1894	501 425						18 471	20
1895	449 922						19 904	20
1896	487 809						27 149	32
1897	623 824						23 735	32

Jóllehet a táblázat még forintban adja meg a forgalom értékeit, de 1892-ben lényeges változás következett be a Monarchia pénzügyeiben.⁴⁸ 1892-ben megszületett az új valutatörvény: az arany-alapú korona létrehozásáról, ami azonban nem jelentette a forint forgalomból való kiszorítását. 1900. január 1-ig mindkét pénznem törvényes fizetőeszköz volt, paritásukat pedig úgy határozták meg, hogy 1 csetrák értékű forintért 2 koronát kellett adni.

A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentéseiben még a régi fizetőeszközt tünteti fel közigazdasági számításaiban. Jelentéseiből több fontos változás kiolvasható a vásárhelyi pénzintézeteket illetően. 1893-tól a Nagytakarék - a földbirtok prosperálásába vetett bizalom jeleként - bevezette a felmondhatatlan, törlesztéses jelzálogkölcsönt. Vállalkozói szempontból ez lényegesen kedvezőbb kölcsönforma volt, hiszen részletekben lehetett visszafizetni, s a hitelező nem mondhatta fel lejárat előtt. Régebben ugyanis a jelzáloghiteleket egyösszegben kellett megtéríteni, de a banknak - mivel felmondási feltétellel kölcsönözte ki - bármikor jogában állott azt a lejárat előtt is követelni. Törlesztéses kölcsönöket viszont a bank nem finanszírozhatta betétjeiből, mert ezzel állandó készpénzfizetési képességét veszélyeztette volna (ti. a betétek általában rövidebb időre voltak lekötve, a jelzálogkölcsön törlesztése pedig évekig eltarthatott). A két másik vásárhelyi pénzintézet idegen tőkék természetére miatt főként rövidlejáratú hiteleket nyújtott, váltókat számított le, áruzálogkölcsönt adott, vagy mint a Központi Takarékpénztár értékpapírokkal foglalkozott. Olyan bank, melynek passzív üzletága elsősorban rövidlejáratú betétek

és folyószámlák elfogadásán alapult, természetesen csak rövidlejáratú hitelt nyújthatott fizetőképességének kockáztatása nélkül. A vásárhelyi takarékpénztárak vezetőinek művészete éppen abban állt, hogy a szenvedő (tartozás) és aktív (követel) üzletágakat korszakunkban sikerült mindvégig egyensúlyban tartani. Megőrizték anyabank jellegüket, azaz függetlenségüket, hisz egy várható anyagi csőd elkerülése érdekében nem kellett nagyobb - főleg pesti - bankokkal társulniuk, azaz nem váltak fióküzletté. A Nagytakarék, mint a város legtőkeesebb bankja, kisebb rizikóval vállalhatta a földre, házra adott hosszúlejáratú jelzálogkölcsönt. Ehhez azonban új tőkeszerzési formát kellett keresni, s ezt a záloglevélkibocsátásában meg is találta a Nagytakarék. Más bankoktól, magánosoktól, zálogleveleiért jelentős idegen tőkét kapott a takaréktár, melyek visszafizetése a törlesztéssel párhuzamosan történt. Egy adat is jól szemlélteti, milyen gyorsan vált népszerűvé a földbirtokosok között az új hitellehetőség:

1893-ban 17 300 Ft,

1898-ban 1474 107 Ft volt a törlesztéses hitelforgalom.

A Központi Takarékpénztár üzleti profiljában nem sok változást találunk. Továbbra is döntő a rövidlejáratú forgóeszköz hitelezése. Jelzi ezt a váltótárca abszolút túlsúlya. Felmondhatatlan jelzálogkölcsönt pedig nem is találunk üzletágai között. Ennek nyilvánvaló oka a Nagytakarékhoz viszonyított tőkeszegénysége és a több évtizede kiformálódott, a város közönsége által is elfogadott működési profil változatlan fenntartásának szándéka.

Fontos adatok hiányában nehéz megállapítani a Népbank gazdasági tevékenységének főbb jellemzőit. Csupán a betétek és az

ostalék emelkedéséből következtethetünk arra, hogy a százkad-
vég gazdasági fellendülésében ez a pénzintézet is megtalálta
számítását.

Más jelekből is következtetni lehet a takarékpénztárak
gazdasági jelentőségének növekedésére. Az áru- és pénzvilág
sajátos módjainak el egy-egy gazdasági társulás tartósan
jó teljesítményét: az illető társaság részvényeinek árfolyam-
emelkedésével. Sajnos Vásárhely esetében csak a Nagytakarék
részvénytársaság részvényeinek árfolyamemelkedésére találtam forrást.⁴⁹

Év	Ostalék	Névérték	Árfolyam
1870	5.- Ft	100 Ft	60 Ft
1871	10 "	100 "	100-120 "
1873	25 "	100 "	200-220 "

1874-86 között a bizonytalan gazdasági eredmények miatt nem
volt a részvényeknek fix napiára, csak 1888-tól vett ismét
emelkedő irányzatot árfolyamuk.

Év	Ostalék	Névérték	Árfolyam
1888	25.-Ft	100.- Ft	400.- Ft
1893	35 "	100.- "	600.- "
1898	40 "	100.- "	800.- "

Névértékének nyolcszorosára emelkedett árfolyam a vállalkozók
s a pénzvilág egyértelmű bizalmát tükrözték.

A takarékpénztár iránti nagyfokú bizalmat jelzi, hogy 1893-ban,
amikor a 600 db részvényt 1000-re egészítették ki és sokan az
árfolyam esését várták, az ellenkezője következett be. De meg-
mutatkozott ez a bizalom a város hivatalos vezetése részéről
is, amikor a tanács által eladásra bocsátott 619 450 Ft név-
értékű regale kötvényeket a versenytárgyaláson a Nagytakarék-
nak adták el. Van egy másik adatunk is, amely a Nagytakaréknak
a Dél-Alföld hiteléletében betöltött szerepére utal. A Bács-
Bodrog és Csongrád vármegyei hatáskörrel működő Szegedi Keres-

Kedelmi és Iparkamara 1892. évi jelentésében kimutatást küldt az illetőségi területén működő bankok tőkeállományáról. Ezerint az első négy legtőkeerősebb takarékpénztár a következő:

1. Szeged-Csongrádi Takarékpénztár - 6 025 632 Ft, Szeged
2. Zombori Takarékpénztár - 4 217 793 Ft, Zombor
3. Szabadkai Takarékpénztár - 3 060 509 Ft, Szabadka
4. Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár - 2 150 788 Ft, Hmvhely

Sajnos a kamara részletes, a városok minden egyes pénzintézetét összehasonlító kimutatást nem készített. De rendelkezésünkre állnak az 1910. évi országos összeírás adatai, melyekből következtetni lehet, hogy Hódmezővásárhely, mint törvényhatóság, milyen pénzügyi súlyt képviselt a Dél-Alföldön bankjai, takarékpénztárai révén. Vásárhely pénzügyi viszonyait Szeged városával és Csongrád megyével vetettük össze.⁵⁰

Vagyonállapot (követelések) ezer koronában:

	Hmvhely	Szeged	Csongrád m.
1894	10 726	17 052	7 032
1899	13 597	25 117	11 076
1904	17 459	33 883	14 545
1909	22 587	69 203	19 986

A tiszta nyereség ezer koronában:

	Hmvhely	Szeged	Csongrád m.
1894	197	244	128
1899	252	416	214
1904	253	682	260
1909	357	1 079	354

Az iparosodottabb Szeged hitelintézeteinek tőkeereje messze meghaladta a megye és Vásárhely bankjainak tőkeállományát. Igaz, hogy az eladósodás mértéke - ti. a vagyonállapotot feltüntető

számadatok egyben a tartozások mértékét is jelzik - is nagyobb arányban sújtotta Szeged hitelezőit, de ez az ipar nagyobb mérvű finanszírozásával volt összefüggésben. Vásárhely tőkeerősebb volt ugyan, mint a megye egésze, de vagyonát 15 év alatt csak megduplázni tudta, míg Csongrád megye majdnem megtriplázta. A nyereség abszolút értéke is kétszeresére növekedett mind Vásárhelyen, mind Csongrád megyében, de ez útenben messze elmaradt Szeged útszörössére emelkedett nyereségállománya mögött.

A mezőgazdasági és ipari jellegből adódó különbségekre jól mutat rá a takarékpénztárak értékpapírüzlete.⁵¹ Pl. Győrben, Szegeden, Piumében az intézetek által elhelyezett értékpapíroknak legalább fele gyengébb kamatozású vállalati részvények, vagy állandó kamatozású országos forgalmi záloglevelek. Ugyanakkor Vásárhelynek, Debrecennek, Pancsovának alig voltak 4 %-ig elhelyezett értékeik. Ennek oka, hogy az ipari városokban gyakoribbak voltak a városi beruházások, s az ezek céljaira felvett kölcsönök folyószámlákon kamatozó tételei rontották a jobb kamatozású tőkék arányát. Ha egy város gyakori ipari befektetései miatt folyamatosan emelkedő folyószámlahitelt nyitott valamelyik pénzintézetnél, az fizetőképessége megőrzése érdekében csak alacsony kamatozás mellett fogadta el. Vásárhelyen rendkívül magas volt a helyi érdekű részvények (főleg vasúti, malom) aránya: 60 %, (Pancsován 84,8 %). Mivel ezekben a mezőgazdasági jellegű városokban az értékpapírpiac forgalma szűkebb körre terjedt ki - hisz ipari részvényvállalkozás alig akadt, ezért főleg a változó kamatozású címletek iránt mutatkozott kereslet. Itt ugyanaz a részvénytőke kamatlábja a konjunktúrától függően változott. Míg az ipari városokban "ahol az értékpapírok megvá-

lasztásában szabadabb fejlődés nyilvánult meg" a sokfajta vállalkozás növelte a fix kamatozású részvény konvertálhatóságát. A vásárhelyi pénzüintézetekben is növekedett az értékpapírtárea. Ez természetes, hisz a növekvő betétállománnyal szemben, bizonytalan kihelyezési feltételek mellett szükség volt a könnyen mobilizálható, könnyen pénzzé tehető értékpapírokra. Náluk a veszélyt csak az jelentette, hogy árfolyamaikban nagy ingadozást mutattak.

A századfordulótól az első világháborúig terjedő időszak nem volt mentes gazdasági ellentmondásoktól. Az alapkonfliktus az iparkamarai elnök szerint abban állt, hogy a bankokban rengeteg tőke hevert, de beruházási kedvnek nyoma sem volt; jók voltak a mezőgazdasági terméseredmények - tőkét mégse adott.⁵² Egy későbbi jelentésben újra aláhúzta, hogy a "vállalkozási kedv hiányának nem lehet oka a tőkenélküliség", hisz a pénzüintézetek csekély jövedelmet hozó bevételei évről-évre néhány millió Ft-tal szaporodnak". Arról panaszkodott 1902. évi igazgatósági jelentésében a Központi Takarékpénztár vezetősége is,⁵³ "hogy jó búzatermés és olcsó kamatláb mellett sem vett lendületet a forgalom". Az 1895. évi kamarai felterjesztésben⁵⁴ olvashatjuk, hogy a vásárlóerő elégtelen a fogyasztás élénkítéséhez, a lakosság - ha van rá pénze - az olcsóbb gyári terméket vásárolja, így a műhelyek évekig megrendelés nélkül maradnak. Egyesajta megoldást jelentett volna a mezőgazdaság intenzifikálása, de ennek strukturális akadályai voltak, melyeket Garzó Imre a következőkben látta: "Elkülönzés után közlegelő egy talpalatnyi se maradt, s az általános jószágtenyésztéssel föl kellett hagyni, minden iparág a maga keresetére lett utalva. A művelhe-

tő föld gyarapodásával olyan változás állott be ugyan, amelynek alapján indulhat meg és haladhat igazán a város közgazdasági fejlődése, de egészen új iskolát kellett kezdeni mester nélkül, minden ahhoz szükséges előkészület nélkül az ósdi gyakorlat nyomán járt próbálgatások és tévedések iskoláját, egyedül a követelő természet és viszonyok correctivumával."⁵⁵

Vásárhely gazdasági gondjaira jól rávilágít Beretz Pál, vásárhelyi földbirtokosnak a kamarához küldött levele:⁵⁶ "Jó volt a termés, mégse adott tőkét a külterjed gazdaság fejlesztése, s ez egyszer gazdasági válsághoz vezet. A földből sem szerezni, sem tőkebefektetésre félre nem tud tenni a birtokosság. Normális eset lenne, ha a gazda földjének kataszteri holdjától összes közterhekben 6-7 Ft-ot fizetne, de van olyan határrész, jótermő, mely kataszteri holdanként 14 Ft 62 kr. közterhet visel. Itt a tulajdonos valósággal haszonbérbe bírja saját földjét, s a tulajdonjog szentsége illuzórikussá válik. A közterhek a kataszteri tiszta jüvedelem 25-30 %-át teszik ki, vagy ennél többet, így a terhek már nem a jüvedelmet, de magát a tőkét támadják meg. Ez is oka annak, hogy a birtokos az egyoldalú nemtermeléstől megválni nem tud, nem mer kísérletezgetni, mert minden krajcárra szüksége van. Azért ragaszkodik a búzához, bár az kevés, de a legbiztosabb jüvedelmet adja." Beretz Pál konzervatív bírálata a középbirtokosok érdekében fogant, mondván, hogy a törpe és kisbirtokosság (5-20 k.h.) termelési költségei lényegesen alacsonyabbak, mert egész családját foglalkoztatva "a földön minden munkát pénzbeli kiadás nélkül végezhet. A középbirtokosok viszont az egyre dráguló munkaerő megfizetésével magas önköltséggel dolgoznak.

Ezt a véleményt csak részben erősíti meg Garzó Imre kimutatása az 1880. évről. Eszerint a művelés alatt álló föld (123 700 kh) az alábbi módon oszlott meg 9843 birtokos kezén:

5 holdnál kisebb földdel rendelkezett	-	6 046 fő
5-15 holddal	"	- 1 787 "
10-30 "	"	- 1 041 "
30-50, "	"	- 536 "
50-100 "	"	- 303 "
100-200 "	"	- 103 "
200-250 "	"	- 19 "
500-1000 "	"	- 4 "
1000-3000 "	"	- 2 "
3000-5000 "	"	- 0 "27

A táblázatból egyértelműen kiderül, hogy Vásárhelyen a törpe- és a kisbirtok az uralkodó forma. Csak hogy a kisbirtokosok - az esetek többségében - nemcsak saját földjüket művelték, hanem még béreltek is más földet felesbe, mert 15 hold alatt a család megélhetése szinte alig volt biztosítható. Ha a plusz föld megművelésére napszámost alkalmazott, akkor ugyanúgy nőtték a költségei. 15-50 hold között nehezedett a birtokra a legnagyobb teher. A munkabéren kívül emelte a költségeket, hogy a feles bérlőnek a termésből vetőmagot és aratórészt kellett adni, a nyilvántartott földbirtok után magas adókat kellett fizetni, s végül el kellett tartani a családot meg a személyzetet. Az egyik évvégi bankjelentés pontosan számba vette, hogy holdanként 8 Ft-os kataszteri tiszta jövedelmet mennyi adó terhel: 1/4-e egyenes állami adó, 1/4-e városi pótaxó, s talán legsúlyosabb az ármentesítési adó. Ez utóbbi a kataszteri tiszta jö-

vedelem minden forintjából akár 59 krajcárt is elvehetett.⁵⁸ Voltak, akik másképpen látták a helyzetet. Kállay Albert főispán, a Szegedi Híradónak 1894. április 25-én adott interjújában elismerte, hogy a birtokstruktúra reformokra szorul: "Hódmezővásárhely határa 1500 család kezében van, a többiek szegények". A Népszava 1894. február 9-i száma is foglalkozott az alföldi város helyzetével: "Hódmezővásárhely egyike a leggazdagabb magyar városoknak. Terem itt bőven minden és aki nincs beavatva az ottani viszonyokba, bizony el sem hárthat, hogy a lakosság nagy része nyomorog." Ennek okát egyébként a nagy nép-sűrűségben látja, ami Csongrád megyében - 5 967 fő/község,

országos átlag - 1 194 fő/község.

Szomszéd nagyvárosa, Szeged is felfigyelt a gondokra, a Szegedi Napló 1894. áprilisi számában megállapította "a gond az, hogy a vásárhelyiek földet akarnak venni, mert van pénzüik, de nem lehet, mert a város környéki nagybirtokok zöme hitbizományban van." Látható, sokféle nézet, álláspont ütközött egymással, de két alapvető problémát szinte mindenki egyformán látott. Egyik, hogy korszerűtlen a mezőgazdasági birtokstruktúra, a másik - s ez főleg a kamarai jelentésekből tűnt ki - hogy a város mezőgazdasági jellegének erőszakos megváltoztatása nélkül végbe kell hajtani annak szerkezeti átalakítását. "El kell érni - olvashatjuk az egyik jelentésben -, hogy ne kizárólag a termés sikerétől függjön minden, és nehogy egyedül a túlnyomóan külterjes gazdálkodás eredményei, s így tőlünk kívül álló okok által befolyásolt gabona-árviszonyok döntsenek afölött, hogy jólétben van-e a nép, vagy minden átmenet nélkül inségben. Tehát ha nem egy tételen fordul meg az egész lakosság megélhetése, hogy va-

jon dús termést adnak-e a földek, s valaminő eséllynél fogva jobbak lesznek-e termények árai. Fejleszteni kell a kulturgazdaságot, a mezőgazdasági házi- és népipart - így szüntethető meg az időjárástól való teljes függés és az a végzetes egyoldalúság, hogy a mezőgazdasággal bíró nép nem talál kellő alkalmat üres idejének értékesítésére."

Statistikai kimutatások szerint⁵⁹ 1894-ben Bács-Bodrogon és Csongrád vármegyében hasonlóak voltak a terméseredmények, melyek Bács-Bodrogon viszonylagos jólétet, Csongrádban "az Alföld ez áldott táján" - inséget eredményeztek. Vásárhelyen ez évben 2000 család szorult a Károlyi-család és a város élelmiszer segélyére. Az eltérő gazdasági következmények magyarázatául szolgál, hogy Bács-Bodrogon a kender- és selyemtermelés, illetve kikészítés, a különböző népi iparok, a mezőgazdaságban nem értékesíthető időben is tömegeknek nyújtott kereseti lehetőséget. Vásárhelyen azonban a belterjesebb feltételek között folytatható kulturális-vénytermesztés szinte elenyésző volt a magtermelés mellett, holott az előző sokkal jövedelmezőbb - de kockázatosabb - volt mint az utóbbi. Így a mezőgazdasági népesség jó részének csak nyáron volt kereseti alkalma, az aratás jelentette egész évi megélhetésének bázisát. A házi- és népipar, valamint a gyáripár fejletlenségük folytán nem tudták az összes, kereset nélkül tengődő népességet felzippantani. Így ez a népesség - a lakosság többsége - nem támasztott olyan keresletet különböző termékek iránt, amely a forgalmat megfelelő szinten tartotta volna. S Vásárhelyen, ahol a kereskedelem zömében belső fogyasztásra volt utalva, döntően esett latba a nagyközönség fizetőképes kereslete. Az intenzívebb művelési ágak hiánya a város gazdasági életében szinte

évről-évre újra termelte a pangást. Elfekvő készletek, megrendelések elmaradása, mindez visszatartotta a gazdát, kereskedőt és iparost a beruházástól. 1901. évi jelentésében az Ipar-kamara elnöke arról tudósít, hogy a "hitelviszonyok a legrosszabbak a kiegyezés óta. Pénzhiány uralja a piacot, de ez, a más viszonyok között örvendetes tény, most a bizalmatlanságból és a vállalkozó kedv hiányából származik. A szabad tőkék nem kerestek állandó befektetést, hanem pénzügyintézeteknél betétként, vagy fővidlejárattú üzletekben nyertek elhelyezést." "A mezőgazdaságon belüli szerkezetváltás sürgetése miatt - "a bűna már nem egyszerűen csekély hozamot ad, hanem veszteséges" - a Kamara követelte a közös vámterület megszüntetését, ami megszabadíthatná az ipart osztrák vetélytársától. A forgalomnélküliség és megrendelés-hiányok ellenére is szaporodó önálló iparosok és kereskedők kisüzemeiben látta a Kamara a munkanélküliek széles tömegeinek állandó kereseti lehetőségét nyújtó gyárak csiráit. De a műhely-gyár váltaéhoz - úgymond - a magyar ipar hivatalos pártolására van szükség. Külön kiemelte, hogy Szegeden, valamint Hódmezővásárhelyen sok és olcsó munkacso állna a gyáripar rendelkezésére. Aláhúzta, hogy a szaporodó iparosság és a tényleges szükséglet között aránytalanság mutatkozik, s ez már nem egyszerűen versenyt, hanem a megélhetésért folytatott kemény harcot helyez elöterbe. 60

Ebből fakadt a vásárhelyi bankok nagy gondja: nagy pénzkínálattal szemben mikor jelentkezik az összea szokásos gabonaüzletből és a vállalkozói tevékenység föllendüléséből természetes pénzkéréslet. Ez azonban a következő évek jó termése ellenére sem következett be, mert a gazdaságsadalom jövedelmének nagy

részét kénytelen volt az eladósodott föld és más ingatlanok terheinek törlesztésére fordítani. A hitelüzlet szempontjából sem érdektelen megvizsgálni a mezőgazdasági birtokok terheinek alakulását, mert azok állapota döntően befolyásolta az egész gazdaság vérkeringését.⁶¹

Változások a birtok teherállományában

	Új terhek keletkezése		Terhektől való fölszabadulás	
	e z e r		Ft - ban	
1891	eset - érték	1 132 000		404 000
1892	eset érték	932 644 000		619 1 071 000
1893	eset érték	850 685 000		573 691 000
1894	eset érték	1 123 1 179 000		602 528 000
1895	eset érték	1 149 1 064 000		573 982 000
1896	eset érték	938 1 082 000		812 665 000
1897	eset érték	1 002 1 073 000		787 750 000
1899	eset érték	1 109 1 953 000	/ezer K./	1 388 000 /ezer K./
1900	eset érték	1 232 2 172 000		782 1264 000
1901	eset érték	1 249 1 729 000		615 1 029 000
1902	eset érték	1 179 2 180 000		676 1 300 000

Változások a birtokban

	Szerződés által	Végrehaj- tás által	Halál miatt	Összesen
	e z e r Ft - b a n			
1891 eset érték	1 591 000	12 000	1 488 000	3 091 000
1892 eset érték	1 771 2 107 000	37 22 000	398 578 000	2 206 2 707 000
1893 eset érték	1 748 2 491 000	50 32 000	396 870 000	2 194 3 393 000
1894 eset érték	1 474 1 885 000	24 22 000	650 613 000	2 348 2 520 000
1895 eset érték	1 431 1 401 000	448 505 000	392 1 173 000	1 871 3 079 000
1896 eset érték	1 302 1 906 000	16 30 000	447 1 038 000	1 765 2 974 000
1897 eset érték	1 464 834 000	39 73 000	489 809 000	1 987 1 716 000
	e z e r K o r o n á b a n			
1899 eset érték	1 501 4 767 000	33 169 000	355 1 593 000	1 889 6 534 000
1900 eset érték	1 319 3 995 000	30 50 000	423 2 658 000	1 772 6 703 000
1901 eset érték	1 139 3 204 000	42 180 000	407 1 903 000	1 588 5 287 000
1902 eset érték	1 266 3 466 000	26 83 000	344 1 218 000	1 636 4 767 000

A birtokváltozást feltüntető táblázat alapján megállapítható, hogy a végrehajtás által bekövetkezett változások eset-száma és értéke hullámzó, de egy lassú, megtorpanásoktól sem mentes emelkedés figyelhető meg. 1896-ban az esetszám lényege-sen gyorsabban csökkent (az előző évi 48-ról 16-ra, mint az ér-ték) (50 000 Ft-ról 30 000-re), 1902-ben 42 alkalommal 180 000 K értékű birtokváltozás történt a korábbi 50 esettel és 61 000

K-val szemben. E két irányzat együttesen azt bizonyítja, hogy a zömében középbirtok kényszerforgalmáról van szó. Jól jellemzik a középbirtok helyzetét a szerződések útján támadt birtokváltozások adatai. Itt is az esetszám csökkenéséről, illetve az érték növekedéséről beszélhetünk, ami jelzi, hogy a csekély jövedelmezőséghez képest aránytalanul magas földárak mellett megkötött adásvételek inkább kényszeresetekre szorítkoznak. Az adatok összesítése is azt bizonyítja, hogy a birtokváltás számának csökkenésével párhuzamosan nőtt azok értéke. Meggyőzhet bennünket erről az ingatlanterhek alakulása is. Csökkenő esetszám mellett növekvő értékben rakódtak terhek a birtokokra, vagy a lassan szaporodó esetekkel párhuzamosan arányosan, illetve gyorsabban nőtt a terhek értéke. Megjegyzendő, hogy a kamarei kerület általános viszonyaiban fordított volt a helyzet: a gyarapodó esetek egyre kisebb értékeket képviseltek, s ez a kisbirtokok megterhelését mutatja. Árnyalattal eltér ettől a terhek keletkezése és ledolgozása közötti arány kialakulásából kialakítható kép. A 90-es évek átmeneti lelassulásával szemben 1896-tól folyamatosan emelkedett a terhektől való szabadulás értéke az esetek számával együtt. Esetszám és érték együttmozgása, illetve előbbinek gyorsabb növekedése azt jelentette, hogy a kisbirtokok gyorsabban szabadultak meg terheiktől. Ennek ellenére az 1902-ben fennálló egyenleg nem volt biztató: 1891-től 880 000 K többletterh keletkezett. Az új adósságokkal szemben felvevőik egyszerűen nem tudták megfelelő ellenértéket szembesíltani. Ha voltak is beruházások - márpedig a jelzálogkölcsonőket csak erre folyósították - az nem volt olyan mérvű, hogy a földbirtok eladósodá-

sának normális magyarázatául szolgált volna. A termésátlagokkal együtt emelkedett ugyan a föld ára is - hisz az a kataszteri tiszta jövedelemtől függ - de az értékesítési viszonyokon nem változtatott.

A birtokviszonyok áttekintésének nemcsak a hitelüzlet és mezőgazdaság szervezés összefonódásának bemutatása volt a célja, hanem rávilágítani a hitelszervezet fejlődése bizonyos autonómiával bíró. Adott esetben a hitelüzlet volt Vásárhely legfejlettebb tőkes szektora, mely eltakarta a város mezőgazdaságának és iparának relatív fejletlenségét. Ezt egy országos jelenség helyi megnyilvánulásának is tekinthetjük. Tl. gyorsan fejlődő pénzügyintézetek gazdasági alapját a szintén rohamosan fejlődő, de tőkeszegény város szükségleteinek sokfélesége, míg nagy számukat - később látni fogjuk, hogy még 3 pénzügyintézet alakul 1917-ig - az alapítás teljes szabadsága magyarázza.⁶² Az 1875-ben megalkotott kereskedelmi törvény a részvénytársaságok alapítását csak tárgyi feltételekhez, de nemiféle engedélyhez nem kötötte.

Ezen törvények szerint működött Vásárhely három nagyobb pénzügyintézete, melyek - érthető módon - a gazdaság tőkes szektorainak hitelezését tartották legfontosabb feladatuknak. A kisegisztenciák (mezőgazdasági és ipari kistermelők, munkások, napszámosok) hitelgondjainak nem akadt orvoslója.

1885-ben az állam megpróbált a maga eszközeivel a "kisegisztenciák"-nak segítséget nyújtani: ekkor hozták létre az állami postatakarékpénztári intézményt kimondottan a "kiskeresztű munkások takarékoságának előmozdítására".⁶³ Egy országos kimutatás szerint betéeteinek zömét a 10 koronára rugó betétek

alkották (85 %), akiknek birtokosai iparossegédek, munkások (20 %), az ifjúság (15 %), házi cselédek (9,49 %), kereskedelmi alkalmazottak (9 %), tisztviselők és katonák (5 %), valamint napszámosok (6 %), közül kerültek ki.⁶⁴ Korabeli felfogások szerint az állam a hiteléletbe történő beavatkozásával egyfajta szociális funkciót teljesített jótállásával a "nyerészkedés kisérségével" a szegényebb régek szociális nyomorán kívánt enyhíteni.⁶⁵

A Szegedi Iparkamara 1892. évi jelentése mindenesetre arról számolt be, hogy az előző évhez képest csökkent a banki betétállomány, "ami a postatakarékpénztárnál mutatkozó nagyobb mérvű betétekben találja magyarázatát". Következő táblázatunk a vásárhelyi postatakarékpénztári forgalom alakulásáról közöl adatokat.

	Befizetések	Ft-ban	Kifizetések
1890	192 020		72 871
1891	643 664		240 945
1893	748 499		241 597
1894	871 844		247 175
1895	879 040		178 399
1896	1 133 361		254 517
1897	1 469 044		382 238
1898	1 717 933		323 114
1899	-		-
1900	3 137 970	Koronában	406 076
1901	3 277 562		628 815
1902	3 143 787		681 300
1903	-		-
1904	4 120 029		989 956

A számsorok egyértelműen a kisbetétek és hitelek dinamikus emelkedéséről, növekvő népszerűségéről tanúskodnak. Egyéb intézkedéseket is hoztak a kiskeresetűek anyagi támogatására. Pl. a zálogházakról - egy kamarai javaslat alapján - hozott törvényhatósági végzés leszűgezi: a zálogkölcsműködés leginkább

a legszegényebb nép, s ezen belül is leggyakrabban a kisiparos és kiskereskedő, ipari és egyéb munkás veszi igénybe, aki személyi hitel fölött nem rendelkezik. ... Olyan zálogházat kell létesíteni, mely minimális kamat mellett ad kölcsönt, s az egész műveletet tisztán önköltségen teljesítse."⁶⁶ Ez utóbbin azt értve, hogy raktár - bélyeg kiadásokat stb. ne számítsák a költségekbe, mert ez olyan lenne, "mintha a szegénységi bizonyítványt vonnák bélyegkötelezettség alá".

Maga a város is kölcsönzött: Ennek már voltak történeti előzményei. Az 1864. évi polgárnagyi előterjesztésben olvashattuk, hogy a "múlt évi aszály miatt a kormány a kisbirtokosoknak 2-3 Ft kölcsönt ad holdanként. A város ezért jóállani köteles".⁶⁷ Egy másik tanácsulási iratból meg arról értesülünk, hogy a kincstár több helybeli lakosnak adott gabona- és készpénzkölcsönt.⁶⁸ Most meg, 1901-ben 50 szegény családnak ingyentalékot és 600-600 K építési kölcsönt adott, 12 évre 50 K évi törlesztés mellett. Miből futotta erre a városnak? Nyilván a bevételeiből. Itt nem kívánunk foglalkozni a város meglehetősen szövevényes adóügyeivel, mint legfőbb bevételi forrással, de megemlítjük a város másik pénzforrását: a helyi takarékpénztárakban elhelyezett különböző alapokat. A Pénztári Hivatal jelentése szerint 1875. év első felében 11 pénzügyi alap (országos közmunka, városhelyrajzi felvétel, kórházi épület, árvaleány menhely, nyugdíjalap stb.) után 835 Ft 34 krajcár kamatot szedtek. Ugyanebben az évben a Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár 50 Ft-ot adományozott az óvodák alapjára, 50 Ft-ot az árvamenházra, 10 Ft-ot a kórházra.⁶⁹ 1878-ban ezek a pénzügyi alapok már 1081 Ft 10 krajcár kamatot hajtottak a városnak, mely összeget "a köz-

pénztárba az illető alapokhoz csatolás, tőkésítés, gyűmölcsötetés végett bevételekre utalványozták".⁷⁰ 1910-ben a város alapjainak vagyona elérte a 3 438 253 K-t. Azonban kölcsönöket is vett fel ingatlanok vásárlására, tanintézetek építésére, utcák burkolására, terek, parkok létesítésére, út- és hidépítésre stb. 1 320 642 K értékben.⁷¹ Ezek után az 1910. évi összeírás Vásárhely összevagyont 12 655 320 K-ra, adósságát 3 607 293 K-ra teszi. Előbbiben az ingatlanok (7 570 708 K) és a regale jogok (560 000) jelentették a legnagyobb tételt, míg adósságát a különböző városi kölcsönök képezték. Külön érdekesség, hogy a kölcsönvényekbe helyezett városi vagyon 2/3-ad része magánszemélyeknek adott kölcsön volt. Ezek a hitelek természetesen nem a vállalkozási szektor füllendítését, hanem a rászorulóknak anyagi megsegítését célozták. Ezért is adták általában a gyámpénztárból.

Hogy Vásárhelyről a megyei és az országos átlaghoz képest alacsonyabb volt a kivándorlási ráta, abban többek között szerepe volt a hitelélet területén bekövetkezett állami beavatkozásnak is. A kisiparosság tőkeigényeinek kielégítése céljából az OMKE kezdeményezésére 1894-ben megalakult a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete. Ennek hatására Vásárhelyen is létrejött 1903 szeptemberében az Ipari Hitelszövetkezet "javítani a tagság anyagi helyzetét, a vállalkozást segíteni, pontosságra és takarékosagra szoktatni." Elsősorban kisiparosoknak nyújtott kölcsönt "olyanoknak, kiknek ingatlanuk nincs, de szorgalmuk támogatására érdemesíti őket".⁷² Vezető testületeinek összetétele (Igazgatóság és Felügyeleti Bizottság) nem hagyott kétséget, hogy a szövetkezet kiknek az érdekeit képviselte - 3 assz-

talos, 3 kovács, 1 lakatos és egy ügyvéd foglalt helyet bennük. Tagsága 371 főből állt, ebből 17 értelmiségi foglalkozású, 33 mezőgazdasággal, 258 iparral, 17 kereskedelemmel és forgalommal foglalkozó fő, 46 egyéb foglalkozású volt. Az 551 jegyzett üzletrészre és tőrszabotételre alapított szövetkezet csak saját tagjainak kölcsönzött hitelt. Nem ismerte a részvénytársasági formából származó korlátlan és szabad vállalkozási lehetőségeket, de nem is ez volt a célja. Tevékenységének gazdasági szempontjai mellett legalább olyan fontos volt a szabad akaratukból társult iparosok szociális védelme.

Nem maradt "menedzser" nélkül a vásárhelyi kisbirtokosság sem: 1911. március 15-én megnyitotta kapuit a Közgazdasági Bank - népies elnevezésén "Igás Bank". Alapító tagjai között találjuk azt a Vetrő Lajost és Hézsó Pált, kik Nagyatádi Szabó Istvánnal 1909-ben együtt tünték a kisgazda mozgalom zászlaját az akkori vásárhelyi Kisbirtokos Szövetségben. Érdekeltségeik voltak a város állattenyésztésében, az Állatforgalmi és Húsipari Rt-nél. A bank irányította a Klein-kereskedő ház forgalmát (főleg tojáskereskedelmet és baromfi-exportot ellenőrizte).

Nem érdektelen ezután megnézni azt, hogy a tőke tulajdonosai és felhasználói között közvetítőként szereplő bankok a népesség milyen társadalmi megoszlása mellett fejtették ki tevékenységüket. Táblázatunk az 1910. évi állapotot tükrözi.⁷²

őstermelés	39 992
bányászat, ipari forgalom	13 892
közfoglalkozás és szabadfoglalkozás	2 131
védőök	57
napszámosok	2 393
házi cselédek	1 698
egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	<u>2 282</u>
	62 394

A hitelszervezetek profiljának és a lakosság szerkezetének összevetéséből kiderül, hogy bizonyos rétegek még passzív módon se tudtak bekapcsolódni - fix kamatozású kisbetétek révén - a város gazdasági vérkeringésébe, de a többség számára a takarékpénztárak eredeti funkciójukat teljesítették: mindenhol, ahol a fogyasztás elől elvont, vagyis megtakarított pénzek voltak, azokat felszívták és eljuttatták oda, ahol - e pénz segítségével - termelő munkát végeztek. Természetesen a fentebb jelzett gazdasági problémák miatt e termelő tevékenység nem mindig vezetett a kívánt eredményre, a lakosság többségét sújtó nélkülözések végleges feloldására. Az okok feltárása azonban a gazdaság más területeinek mélyebb elemzését követelné. A hitelélet viszonylagos fejlettségére egyik magyarázatul szolgálhat Endrey Bélának, a város polgármesterének értékelése Vásárhely lakosságának közgondolkodásáról: "A XIX. században a paraszti lakosságon is eluralkodott az utilitarista életfelfogás. - Lerombolva a gazdasági élet megkötöttségeit, benne az eszmei mozgatóerő az individualizmus és a protestantizmus lett. Ennek a termelői rendnek mentalitása az angol puritanizmus etikájával azonos, a hivatásának fogja fel az anyagi világba való kiterjedést. Különösen jellemző e modern közgazdasági kép Hódmezővásárhelyre, a református városra: előljárt az egyéni kezdeményezésben és a gazdasági rendnek szabad társuláson alapuló kiépítésében". A továbbiakban megjegyzi, hogy "ennek a szokásaiban konzervatív, életszemléletében individualista paraszti társadalomnak" van már ellentábor (a kubikusok és mezőgazdasági munkások), mely "kisebb ugyan, de vitálisabb", ugyanakkor életfelfogása idegen a város közgondolkodásától.⁷⁴

Garzó Imre a gazdasostályról szólva kiemeli: "egyébiránt a sok szó inkább zavarba ejti, mintsem felvilágosítja ezt a közhetséget, mely hasonló esetekben megbízható tekintély véleményeit tette magáévá. Ilyen tekintélynek pedig fő tényezője a vagyonosság.⁷⁵ A közfelfogásban a vagyon, a tőke, az akár milyen savanyú, de mégis önálló egzisztencia lett a függetlenségnek, a szabad életnek legkiszellfoghatóbb biztosítója. A társadalmi felemelkedés olyan faktorát is, mint az iskola, elsősorban ebből a szempontból mérlegelték. Garzó Imre rámutat, hogy a felsőbb iskolákat végzettek sora más volt, hisz 6-tól 24 éves korukig alig találkoztak az élottel, tanítottakuk kitűzött valódi célja a hivatatra, értelmi foglalkozás utáni megélhetésre való képesíttetés volt és a tantárgyak csak igen keveseknél váltak belső világuk tényezőivé.⁷⁶

Bár a társadalmi és gazdasági mozgások legfontosabb rugóit anyagi eredetűek, Vásárhely a példa arra, hogy közszellem és tradíció, mentalitás és érzelmvilág ugyancsak hathatós tényezői a társadalmi mozgásoknak.

Visszatérve a három nagy pénzintézet háborúig tartó üzleti tevékenységéhez, a forgalom további folyamatos emelkedését figyelhetjük meg. A torzsseredőnyektől és értékesítési lehetőségektől függően hol pénzbőség, hol pénzsűke, jellemezte a piacot és ennek megfelelő alacsony, illetve magas kamatlábakkal. Táblázatunk a vásárhelyi pénzintézetek adatait összesítve közli:⁷⁷

év	váltótárca állomány		tárcaikban maradt váltók
	év elején	év végén	száma az év végén
	ezer korona		db
1894	5 270	5 102	9 207
1899	6 350	5 111	9 933
1904	6 133	6 366	9 600
1909	6 426	6 934	8 469

Jelzálogos kölcsönök forgalma és a kölcsönök megoszlása a jelzáloggal lekötött ingatlan minősége szerint:

év	folyósítás	törlesztés	állomány	az állományból	
	o z o r	k o r o n a		földbir- tokra esett	háza ra esett
				ezer korona	
1894	1 713	771	4 903	3 780	623
1899	1 285	639	7 100	6 309	796
1904	1 578	1 024	8 250	7 127	1 123
1909	2 840	1 120	11 721	10 219	1 502

Takarékbetétek forgalma:

év	betéti könyvek száma év elején	újjonnan kiál- lított köny- vek száma	betéti könyvek száma év végén	betéti állo- mány ezer kor.
1894	4 295	1 677	4 205	6 783
1899	5 189	1 767	5 150	8 744
1904	5 793	2 637	6 406	12 797
1909	7 350	2 647	7 777	15 819

Ahogy várható volt, a jelzálogkölcsön forgalma nagy mértékben megelőzte a váltóállományt; előbbi az 1894-es 4 403 000 K-értékről 11 721 000 K-ra szűkött; utóbbi 5 102 000 K-ról

6 934 000 K-ra. Hogy ez döntően mennyire a földbirtok megnövekedett beruházási éhségének volt köszönhető, mutatja a leköötött kölcsönök ingatlan szerinti megoszlása: földbirtokra adott kölcsönök 1894-ben 3 780 000 K-ra rugtak, míg 1909-ben elérték a 10 219 000 K-t. Ugyanez a számítás bérházakra vonatkoztatva: 1894 - 623 000 K, 1909 - 1 502 000 K. Hasonlóan alakult a betéti állomány is: a betétesek száma 4 205 főről 7 777 főre, míg betétjeik értéke 6 873 K-ról 15 819 K-ra emelkedett. Ez arra is rávilágít, hogy a pénzügyi gyarapodást a vagyonosabb emberek megtakarításai okozták, hisz a betéttel bírók számának alig félszeres növekedésével szemben az értékek majd háromszoros növekedést mutattak.

Az egyes pénzintézetekre vonatkozóan rendelkezésünkre állanak az 1910. évi összeírás 1909. évről összegyűjtött adatai.⁷⁸

A földmészóvácsárhelyi bankok mérlegének 16db adatát 1909-ben:

		F e h e r k o r o n a						V a s z o n				
Bankok												
		befizetett részvény-tőke										
		tartalékalapok										
		takarékbetétek										
		előlegek, kölcsönök										
		nyereség										
		egyéb tételek										
Mépbank		300	100	1871	297	62	82	váltótárca				
Takarékbank		1500	187	11322	1525	194	228	jelzálogos kölcsönök				
Központi Takarékp.		800	209	2626	927	101	296	értékpapírtárca				
								adósok és máshol elhelyezett tőke				
								egyéb				
Összesen:		2600	496	15819	2709	357	606	6934	11721	1236	942	1754

Rögtön szembetűnik, hogy a Nagytakarék szinte minden üzletágban messze megelőzte vetélytársait. Legszemléletesebb bizonyíték erre a betétek összegének alakulása:

Népbank	1 871 000 K
Központi Takarékp.	2 626 000 "
Nagytakarék	11 322 000 "

Ennél jelentősebb^{hogy} az üzleti munka strukturális különbségeire mutatnak a váltótárcában, jelzálogkölcsonban és értékpapirforgalomban jelentkező eltérések. Míg a két kisebb pénzüintézet váltó- és jelzálogállománya közel azonos értékeket ért el, tehát a mezőgazdasági és a kereskedelmi hitelezés nagyjából egyenlő súllyal volt jelent, addig a Nagytakarék aktivái a mezőgazdasági érdekek egyértelmű felkarolásáról tanúskodnak. Ennek megfelelően az értékpapirüzletben - mely egy pénzüintézet tekintélyének, a pénzvilág által való elfogadottságának barométere - a Nagytakarék abszolút elsősége jutott kifejezésre. A "három nagytól" messze lemaradva, a kevés jövedelemmel rendelkezők igényeihez igazodva dolgozott az Ipari Hitelszövetkezet 1909-ben, mindössze 32 000 K sajáttőke felett rendelkezett. Tehertételeiben a legnagyobb számla a 142 000 K kölcsön volt, az intézet maga azonban 124 000 K kölcsönt adott. 1909. évi nyeresége: 4 000 K volt.⁷⁹

A Nagytakarék ilyen arányú üzleti fölényébe természetesen az is belejátszik, hogy a város legrégibb pénzüintézete. Ugyanakkor kétséget kizáróan segítette ennek megőrzésében a vállalkozók - földbirtokosok - hangulatához, gondolkodásához igazodó konzervatív üzletpolitikája. A századfordulón pl. saját "good will"-jének erősítése érdekében pénzbőség esetén is magas szinten tartotta a betéti kamatlábakat a megbízhatóság kézzelfog-

ható bizonyítékként, de ezzel valamelyes anyagi áldozatot okozva önmagának. Hiszen senki se akart kölcsönvenni, csak berakni, aminek természetes reakciója a kamatlábak csökkentése lett volna. Kölcsöneit viszont magas kockázatküszöbvel kezelte: jól fedezve de versenyképes hitelkamatokkal, azaz még nyereséget biztosító alacsony kamattételekkel. Ugyanis a helyi és pesti konkurrencia, azaz a tőketúlkínálat, a Nagytakarék mérlegében eredményként elkönnyvelhető hiányt okozott. Megszüntették a betéti és kölcsönkamatláb között kialakult hagyományos arányt, elősegítve ezzel a pangásból való kilábalást. Bár 50 000 K veszteséget kellett leírni az 1902. évi kölcsönzési üzletágban - ennyi volt a kölcsönkamatláb leszállításából adódó veszteség - ezt mégis az emelkedő jobb tőkeelhelyezési lehetőségek érdekében hozott tudatos áldozatvállalásnak foghatjuk fel. Ezek után lássuk, hogyan alakult a mérleg:

	1899	1902
	k o r o n á b a n	
tiszta nyereség	134 291	115 114
osztalék	40	80
pénztári forgalom	36 716 666	37 250 000
betéti állomány	6 121 420	7 555 022
jelzálogilag biztosított kölcsön	3 279 699	3 153 942
felmondható kölcsön	2 919 666	3 228 950

Az osztalék, betéti állomány és a pénztári forgalom emelkedett, de a törlesztéses jelzálogkölcsön a nagy jelzálogbankok versenye hatására csökkent. Emelkedett viszont az ideiglenes jellegű, felmondható kölcsön, ami a helyi tőkeerős birtokok iránti bizalomnak a jele.

Fári Antal, Társasági elnök így fogalmazta meg e politika lényegét: "A conservativizmus nem jelent elzárkózást az újítás elől, de megbecsülni tanít a kipróbált régít, s óvatosságra int a ki nem próbálttal szemben, ha mégoly kecsegtető kilátásokkal csábítja is az a vállalkozási kedvet."⁸⁰ Ez az üzleti biztonságot szem előtt tartó vezetési stílus követelte meg, hogy a rendes jutalékalapon kívül, előre nem látható bajok elhárítására szervezzenek meg 3 tartalékalapot. Így 1900-ra már a rendes tartalékalapon kívül a külön-, az osztalék- és a részvénytőke-tartalékalap vigyázta a folyamatos üzletmenetet 813 994 K "mentő"pénzzel. Kétségbevonhatatlan ténye volt a Nagytakarék erősödésének, hogy a megnövekedett forgalom ki-elégítésére és saját likviditásának az emelkedő betétösszegek arányában való biztosítására a tartalékalapból 500 000 K-ra emelte a részvénytőkét és a 200 K névértékű részvényeket 500 K névértékűre cserélte ki. Ti. Fári Antal igazgató szerint "a mai rohamos és óriási haladásnak leghatalmasabb eszköze a pénzintézetek anyagi és erkölcsi erejében keresendő."⁸¹

Az 1904. évi kamarai felhívás nyomán - mely a gazdasági bajok fő okát a "nép földéhségében" jelölte meg- a vásárhelyi viszonyokat figyelembe véve "a bérbeadás gondolatától vezetve" megvette gróf Károlyi Antal hódtói-parcelláit 8000 K vételárért. Fontos lépést tett ezzel a Nagytakarék a mezőgazdaság belterjesebbé tétele irányában, hiszen a parcellázások finanszírozásával apró "életképes kisbirtokok" létrehozása volt a célja.

1904-ben a Központi Takarékpénztár is bevezette a törlesztéses kölcsön üzletágat, ami szintén a századeleji parcel-

lázásokkal volt összefüggésben. A kistormelés iránt megnőtt bizalom hamarosan vezető aktivává tette a parcella-jelzálogkölcsönt, mivel a kereskedelem és ipar pangása miatt a váltótárca átmenetileg visszaesett. De ez sem tartott sokáig, 1912-től mindkét intézetben új hitelezési forma állt a vállalkozók rendelkezésére: a folyószámlakölcsön. A recesszióból kilábaló kereskedelmi és ipari tevékenységet ezzel a készpénzkinélő, rövidlejáratú forgóeszközhitellel kívánták fellendíteni. Ugyanakkor a rendkívüli pénzdrágaság (a magas kamatlábak) óvatosságból üzletkörülnök szűkítésére kónyszerítette a Központi Takarékpénztárat, bár újsághirdetéseiben aláhúzták: "egyetlen jogosult kölcsönigényt sem utasítunk vissza." Ez biztosan így lehetett, ha a jogosultság egyenlő volt a megfelelő fedezettel. Tény, hogy az alaptőke megemelésé céljából 1910. december 10-én kibocsátott 500 db részvény befizetésére 1911 nyaráig 280 000 K érkezett, holott a részvénykibocsájtási feltételek eddig 250 000 K-t irtak elő. Túlgyezték, ami egyértelműen a bizalom jele.

A háború előtti forgalom kimutatást - összehasonlítva az 1898. évi állapottal - az alábbi táblázat mutatja:

	1898 f o r í n t	1913 k o r o n a
Botéti állomány	730 107	2 470 563
Hoti betéti állomány	1 112 903	354 007
Váltóleszámitolás	1 144 726	3 623 890
Viszleszámitolás	410 121	
Jelzálogkölcsön állomány		1 038 962
Évj. kes. áll.	250 053	700 786
Folyószámla kölcsönállomány		4 359 314
Előleg kölcsönállomány	28 562	67 633
Kötvény kölcsönállomány	40 620	174 419
Pénztárforgalom	4 942 423	32 884 599
Tiszta haszon	23 614	82 288
Osztalék	á 20 Ft	á 60 K.

Mint látjuk a forgalom minden tételnél emelkedett. A váltótárca megőrizte forgalmi elsőségét a jelzálogkölcönökkel szemben, ami mutatja, hogy a hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönök megemelését - mely pedig a Nagytakarék szerint a gazdaságosságra nézve a legkedvezőbb kölcsönzési forma - nem tartja biztonságosnak. Viszont mindkét tételt megelőzi bámulatos gyorsasággal a folyószámlakölcsön, ami a város pénzügyi forgalma modernizálásának bizonyítéka. A megnövekedett forgalomra jellemző, hogy a pénztári forgalom a 9-szeresére emelkedett 1913-ig.

Az elhúzódozó belpolitikai válság és az amerikai, valamint az orosz búza megjelenése az európai piacon 1905-ben a Központi Takarékpénztár vezetőit is konzervatív pénzpolitikai gyakorlathoz közelítették. "Megtanultuk, hogy a legrendezettebb viszonyok sem szolgáltatnak elég okot a megnyugvásra, mert a közgazdasági viszonyokat nemcsak a termés eredménye, irányítja" - írta az 1907. évi igazgatósági jelentés, ami igaz is volt, de a modern ipari hatalom strukturális előnyeiből fakadó amerikai gazdasági expanzionizmust, a tőke imperializmusát nem volt képes megérteni. XIX. századi értékeket hordozó szemlélete nem habozott számonkérni Amerikától a vállalkozási fegyelmet: "Amerikában az ipari vállalkozás jóval túlment azon a határon, amelyet a megfontoltság és elővigyázat előírnak."

A világpiacon jelentkező, Magyarország számára kedvezőtlen tendenciák, ha nem is közvetlenül, de közvetve - elsősorban az értékesítési lehetőségeken keresztül, Vásárhelyen is éreztették hatásukat. Az 1914-ig tartó, torpanásoktól ugyan nem mentes, de folyamatos gazdasági növekedés nemcsak a kon-

junktúrán alapult, - ezt a korábbi évek tapasztalatai bizonyítják - hanem a krízishelyzetekben felvetődött kérdéseknek a viszonyokhoz képest korszerű megválaszolása is. S hogy ez így történt, abban nem kis szerepet játszottak a vásárhelyi takarékpénztárak, melyek a maguk pénzügyi tapasztalataival igyekeztek helyes mederbe terelni a gazdasági folyamatokat.

1914 egy ígéretesnek mutató gazdasági fejlődést tört ketté.

II.

Hódmezővásárhely kereskedelmének általános jellemzői

A XIX. század második fele a tőke termékeny kísérletezésének korszaka volt. Jelentős termelési és urbanizációs fejlődésre alapozva megjelent a modern kereskedelem. Vele párhuzamosan épült ki a gazdaság érrendszere; a közlekedési hálózat. Az előző fejezetben megvizsgáltuk, hogy a vásárhelyi hitelintézetek hogyan közvetítették a termelőmunkához nélkülözhetetlen pénzüsszeget a tőke tulajdonosai és felhasználói között. Mostani munkánkban arra keressük a választ, hogy a termelő tevékenység értelme, célja - ti. a szükségletek kielégítése - hogyan valósult meg a cserét közvetítő kereskedők segítségével.

Vásárhely nem volt kereskedő város, gazdasági életében a kereskedő tőke s a vele összefüggő iparos tevékenység soha nem játszott meghatározó szerepet. Bár korszakunkban itt is megindult a modern szerkezetű kereskedelmi szervezet kialakulása, ezt elsősorban helyi igények indukálták, a város kereskedelmét döntően saját belfogyasztása táplálta. Mindenkor forgalmának nagysága erősen függött a mezőgazdasági termelés sikerétől. Vásárhely lakossága a mostoha közlekedési viszonyok, hagyományos kereskedelmi kapcsolatok hiánya, s ebből adódólag a város szűk piacörzete miatt sokáig nem igényelte a közveti-

tő kereskedelmet. Szükségleteinek jelentős részét háziipari-
lag próbálta kielégíteni, vagy közvetlen forrásból beszerez-
ni csereáruként. A török kiűzése után kizárólag görög keres-
kedők - számuk 1713-ban kettő - tartották kezükben az árúfor-
galmat. Ebben az időben született a korszakunkban már meghatá-
rozó súlyt képviselő Konstantin kereskedő cég. A kapitalis-
ta típusú kereskedelem /váltó használata, felvásároló láncolat megszervezése, szállítás, kölcsönnyújtás/ kialakulásában nagy szerepet játszottak a város által 1831 óta hivatalosan is elismert zsidó bevándoroltak. Előinté a fűszer- és vegyes-
kereskedéseket létesítettek. Jellemző e korra az üzletek profitálansága, hogy szinte mindent forgalmaztak. A negyvi fő-
nök Gibba György és Stelczer Fülöp kereskedőknél talált "til-
tott szerek miatt" rendeletet hozott, miszerint a fűszeráru-
sok gyógyszereket "mint olyanek a Hoffmann-féle és a Prágai-
féle cseppek" nem árulhatnak. Tottenérés esetén azok "azonnal lefoglalandók, a árulói megfenyítendő". "Ellenben - folytat-
ja a rendelet - a keserű essenciák, ha ezek diabetikai és
gyógyítószerek, vagy a gazdaságra és mesterségre szükséges
cikkek árulása továbbra is megengedhető."⁸² Hamarosan továb-
bi akadályok gürdültek a sokirányú csere útjába: egy 1859-es
tc. csak bejelentési kötelezettséghez kötötte a kereskedői
gyakorlatot, majd 1875-ben a kereskedelmi törvény, 1876-ban a
váltó törvény következett. Ezzel adva volt az új szerű gazda-
sági forgalom két fontos eleme: jog védte a cserélni akarókat,
és szabályozta a csere feltételeit. Mozgásba lendült a keres-
kedő-vállalkozó, aki tőkájával nemcsak az egyes ember munkájá-
nak a közgazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódását biztosí-

totta, hanem az árúforgalom fellendítésével hozzájárult az infrastruktúra kiépítéséhez. Sikerült áttörni a város korábbi szűk piackörzetét, de gazdasági vonzásköre így is kicsi maradt: saját - igaz hatalmas kiterjedésű határát - nem igen szárnyalta túl. Ennek egyik fontos oka a város gazdaságföldrajzi adottságában keresendő.

A Tisza - szabályozás előtti határa csak Észak-Keleten volt nyitott, míg a többi irányban tavak, erek /a vizország/ zárták el a környező vidékekkel való gazdasági érintkezéstől. Gyakori volt az árvízveszély, állandó tehertételt jelentett a belviz, s e kettő által befolyásolt talajviszonyok nem kedveztek a földművelésnek. A Tisza-szabályozás és a legelőfelosztály előtt a gazdasági élet hangsúlya az állattenyésztésen volt. Csak a XIX. század második felében lett jelentős a szemtermesztés. Ennek következménye, hogy a tőke mobilizálásának új és eredményes útját jelentő terménykereskedelem viszonylag később jutott szerephez. Vásárhely kiesett a gabonakereskedelem útőérének számító győri, szászéki és pesti piacot ellátó nagy gabonatermő vidékek sorából.

Ezek után nézzük meg hogyan alakult a kereskedők létszámának az összes kereső népességén belül, illetve mennyire haladt előre a tradicionális üzletformák bomlása.

A lakosság számának alakulását az alábbi táblázat szemlélteti. Adatainkat az 1900. és 1910. évi népszámlálás alapján állítottuk össze:

A lakosság számának alakulása:

Év	Lakosság /ezer fő/
1869	49 153
1880	32 424
1890	55 475
1900	60 824 <u>83</u>
1910	62 394

A kereső népesség foglalkozási megoszlását a következőkben vázolhatjuk fel:

év	őstermelő	iparos	kereskedő, szállítás, hitel	közlekedés
1870	13 956	1 430	382	-
1880	14 153	1 571	380	594
1890	19 253	2 791	609	139
1900	16 437	3 655	877	279
1910	16 962	4 802	1 110	376 <u>83</u>

1870-ben 49 153 lakosból 13 956 foglalkozott őstermeléssel, 1430 iparral s 382 kereskedelemmel és szállítással. Ugyanez a mutató 1890-ben: 14 253, őstermelő, 2754 iparos, 609 kereskedő, 139 szállító - 55 475 lakosból és 1910-ben: 16 962 az őstermelő, 4802 az iparos, 1110 a kereskedő, 376 a szállító - 62 394 lakosból. A számsorok első szembetűnő jelensége, hogy az őstermelők lassúbb növekedésével szemben a forgalom szektorainak rohamos emelkedése áll. A kereskedelemben foglalkoztatott kereső népesség az 1870. évi 382 főről 1910-ig a háromszorosára szaporodott. Ez összefüggésben volt a 80-as években elkezdődött gátszabályozással, ármentesítéssel, s az ennek nyo-

mán megnőtt mezőgazdasági termeléssel.

Ha nem is robbanásszerű, de állandóan emelkedő trendet mutatott a kiadott iparengedélyek száma (1875:7, 1890:41, 1900:52, 1910:86). Összevetve a két adatsort kitűnik: a kereső népesség abszolút mértékben mért dinamikusabb gyarapodása az új üzletek keletkezési ritmusánál a kereskedelmi szervezetben bekövetkezett szerkezeteltolódással volt összefüggésben, hogy ti. a századfordulótól egyre több volt az egy vagy két segéd-személyzetet alkalmazó üzlet.

	1890	1900	1910
önálló	212	266	315
tisztviselő	23	55	77
egyéb segéd-személyzet	159	38	76
segítő családtag	-	44	24
segéd, munkás	-	121	219
tanonc	-	78	98
			<u>84</u>

A 100 önállóra esett segéd-személyzet 1890-ben mégcsak 85,8 % volt, volt, 1900-ban már 126,3 %, s 1910-ben elérte a 160 %-ot. De korszerűsödött magának a segéd-személyzetnek az összetétele is: duplájára emelkedett a bolti eladók száma, viszont majd felére csökkent a segítő családtagok száma. Ez utóbbi nem függetlenül bizonyos fajta kereskedői vállalkozások megerősödésétől, ami gazdaságilag feleslegessé tette a családi erő alkalmazását. Korszakunk vége felé erőteljesebben megindult a települt kereskedelem szakmai specializálódása. Táblázatunk mutatja a népszámlálások adatai alapján, a kereskedők szakmai tagolódását (zárójelben a segéd-személyzet száma).⁸⁵

Kereskedői ág	1890	1900	1910
Vendéglős, szállodás, kocsmáros	65 (77)	69 (112)	221
Markotányos és kifőző	3	4 (5)	25
Kávéházak, kávémérések	5 (6)	5 (10)	5
Vendéglői segédszemélyzet		10	9
Pálinkamérő	3	2 (10)	2
Fürdő	3 (1)	2	3
Lókereskedés	6 (9)	3 (2)	8
Marhakereskedés	1 (1)	4	8
Sertéskereskedés	4	15	32
Juhkereskedés	2	1	-
Élőbaromfikereskedés	9 (1)	18 (6)	38
Gabonakereskedés	14 (6)	6 (8)	17
Lisztkereskedés	2	2 (1)	-
Terménykereskedés	-	1	1
Gyümölcs- és szőlőkeresk.	1	7 (1)	5
Nyersbőrkereskedés	-	1	6
Tollkereskedés	3 (1)	5 (1)	-
Fakereskedés	19 (11)	10 (19)	49
Szénkereskedés	1	-	-
Anyag, homok, kő és mészkereskedés		1	15
Vaskereskedés	4 (10)	6 (11)	11
Gazdasági gépekkel való kereskedés	-	4 (2)	4
Varrógép és kerékpárkereskedés	1	1 (2)	10
Háztartási cikkek keresk.	2	-	-
Órával való keresk.	-	1	-
Agyagárú és üvegkeresk.	5 (1)	7 (8)	14
Bátorkereskedés	1 (2)	2 (2)	1
Bőrkereskedés	7	2 (5)	13
Díszműárúkereskedés	1	1 (1)	1
Papíroskereskedés	1	-	-
Kézmű- és rövidárúkeresk.	19 (33)	22 (60)	101

Kereskedői ág	1890	1900	1910
Divatárúkereskedés	2 (5)	4 (21)	40
Posztókereskedés	-	-	-
Ruhakereskedés	2 (5)	5	18
Fűszer- és gyarmatárúkereskedés	28 (39)	38 (50)	95
Fűszer- és vasker.	4 (3)	4 (4)	31
Szatócs	29 (14)	43 (16)	39
Tojás-, tej-, sajt- és vajkereskedés	-	1	11
Hentesárú és húsarúkeresk.	-	-	1
Egyéb élelmiszerkeresk.	-	3	12
Dohány és sókeresk.	-	-	1
Borkereskedés	2 (1)	4 (12)	15
Szesz-, ecet- és likőrkereskedés	2	1	6
Könyv- és zeneműkeresk., hírlapkiadó váll.	3 (2)	2 (7)	24
Mű- és régiségkeresk.	-	1	-
Zsibárús	1	3	5
Vegyeskereskedés	35 (14)	35 (27)	129
Fogyasztási adóbérlők	-	-	-
Szállítók és bizományosok	1 (2)	1 (9)	11

Ha a fenti csoportosításunkat összevetjük Jekelfalussy a kereskedelmi népesség 1890- évi szakmegoszlását tükröző kimutatásával a vásárhelyiről valamivel kedvezőbb szerkezeti képet kapunk az arányokat tekintve.⁸⁶

Kereskedelmi népesség 1890/95

Agyagárú és üvegkereskedő	1967
Borkereskedő	2827
Bőrkereskedő	2482
Bútorkereskedő	892
Díszműárú	" 1009
Divatárú	" 3390
Fa	" 6489
Fűszerkereskedő	20213
Gabonakereskedő	6723
Kézmű és rövidárú	" 13603
Könyv	" 1167
Liszt	" 1851
Állat	" 3214
Posztó	" 2850
Ruhakereskedő	1576
Szállító és bizományos	1241
Szatócs	39870
Vaskereskedő	3248
Vegyeskereskedő	21268

Az 1880. évi polgármesteri jelentésben közzétett 203 kereskedő szakmai tagolódása még a tradicionális formák túltengését mutatta. Többségük az állatkereskedelemben, illetve a letelepült kereskedelem egyszerűbb formáit megtestesítő szatócs, vegyes- és fűszerkereskedési üzletben volt érdekelt. Három divatárúkereskedés már modernebb üzleti tevékenységet képviselt, egy bizonyos fajta árúcsoportra szakosodott. Ehhez képest némi javulás mutatkozott a következő években. Még mindig a hagyományos kereskedelmi csatornákon bonyolódott le a forgalom több mint kétharmada, de 1890-ben a tulajdonképpeni 400 kereskedő között akadt 7, akik vas- és fémárúkkal keresked-

tek, míg ötten az üveg- és agyagipar termékeit forgalmazták. Igaz, a túlsúlyt még mindig a 60 állatkereskedő, s a mintegy 130 szatócs jelentette.⁸⁷

	1890	1900	1910
Állatkereskedő	42	64	82
Élelmiszer, vegyes, fűszerkeresk., szatócs	65	94	95
Vas- és gépkereskedő	7	12	10
Agyag-, üvegipari keresk.	5	7	4

Az 1910-es összeírás már sokfajta üzletet regisztrált: gyógy- és vegyészettárú, rövidárú, díszműárú, gyarmatárú stb. kereskedést, könyv- és műkereskedést, fával és egyéb erdei termékkel való kereskedést stb. Ezek még nem a mai értelemben vett boltok voltak, hisz a cégtáblájukon feltüntetett árútípus mellett rendszerint mást is eladtak. Sőt esetleg eséllyel állhatott sorba az alkudozásban reménykedő vevő. A mezőgazdaság számára gépeket, termelési eszközöket kínáló vállalkozások a szakbolti eladás fejlettebb formáit képviselték. Ezekben a helyiségekben általában két segéd dolgozott egy önállóval. Nagyobb létszámú tisztviselő és kiszolgáló személyzetet ezen kívül a vas és fém, textil kereskedésekben tartottak. A szatócs és a fűszeres általában segéd nélkül, vagy valamelyik családtagjával dolgozott. Fejérváry József könyvében megemlít több, az 1900-as évek elején létesített áruházat, pl. a Konstantin testvérek áruháza, Balassa József divatáruháza /1903/, Singer és Dominus nagyáruháza /1911/, Grossmann Nagy Ernő divatáruháza. Persze itt a vásárló még nem találkozhatott meg min-

dent. Onnan kapta áruházi elnevezését, hogy egy vagy két osztályán tömegesen lehetett vásárolni főleg importcikkeket. Tehát bizonyos típusú áruknak valóban a háza volt. Maga az adásvetés egy viszonylag tágas, de még nem a mai szempontok szerint kialakított pultos-íveges eladótéren, hanem meglehetősen rosszul világított raktárhelyiségben történt. Pl. a szakma legpatinásabb cége, a Konstantin-testvérek is "dúsan ellátott raktárukat" ajánlották vevőik figyelmébe a Vásárhelyi Közlöny hirdetési oldalán. Itt azután "mindennemű posztó, divat és gyapjú szövetekben, jó minőségű hamburgi és creas vásznakban" kedvére gyönyörködhetett a vásárló. S amilyen a kereskedő természet, már a Konstantin fivérek is éltek az árredukció vonzerejével. Figyelmeztették a vásárló közönséget, hogy "több árucikket gyári áron alúl", azaz a termelési költséget nem meghaladva - adják.⁸⁸ Ugyanitt Orbán Lipót "Fűszerüzlet a Herculeshez" kereskedés tulajdonosa hívta fel a város közönségének figyelmét "dús raktárára", ahol "nagyban és kicsinyben a legjutányosabb árakon kaphatók különféle czukorkák, kávék, déli gyümölcsök, festékek és egyéb élelmi cikkek". Megtudjuk ezekből a hirdetésekéből, hogy pl. a Fraenkel és Csengeri könyvkereskedés, nemcsak könyveladással foglalkozott, hanem könyvkölcsönzéssel is. Olvasódíjként 60 krajcárt számított fel egy hónapra.

Ha időben tovább vizsgáljuk a hirdetések szövegeit, megállapíthatjuk, hogy a századelejére minimálisra csökkentek az ember alapvető szükségleteit (táplálkozás, öltözködés) célbavevő hirdetések, s egyre inkább a szebb, kényelmesebb, igényesebb életet biztosító szolgáltatásokat reklámoztak. Elszapo-

rodtak a mérlegjavítási felhívások, fényképészeti és kerékpárhirdetések, a gazdálkodással összefüggő gépek (kukoricadaráló, ekék, vas itatóvályú stb.) kínálata. Kemény és Társa kerékpárjait "utólérhetetlennek" tartotta, amelyek a "technika legújabb és legtökéletesebb újításaival vannak ellátva."⁸⁹

A kereskedők ügyeltek arra, hogy üzletükben bekövetkezett bármilyen változást azonnal tudomására hozzák "tisztelt vevőiknek". Így a Reisz és Balassa kötött-szövött és rövidárú nagykereskedés is fontosnak tartotta közölni vásárlóikkal: női divatárúüzletüket áthelyezték. "Az eddig irántunk tanúsított további b. pártfogásukat továbbra is kérve, vagyunk teljes tisztelettel" - fejeződött be a hirdetés.⁹⁰ S hogy a kereskedő félreérthetetlené tegye a vásári szokásokhoz szokott közönség számára üzletének új minőségét árcédulákat helyezett el a kirakatban. Ezzel jelezte: a gyors üzleti tempóval immár összeegyeztethetetlen az időrabló alkudozás. Korszakunkban jöttek létre azok a vállalkozások, melyek a saját árúcsoportjukban meghatározóan befolyásolták Vásárhely ellátását. Ezek közé tartozott többek között a már említetteken kívül Balassa József és Friedländer József fanagykereskedők, Ánieszfeld Vas-kereskedelmi Rt., Albert Lajos divatárúkereskedő, ifj. Fáy Béla drougista, Fleiszig Zsigmond baromfikereskedő, Imre Károly bornagykereskedő, Patzauer Aladár szesznagykereskedő. A regisztrált sok-sok kereskedés között feltűnő, hogy fontos mezőgazdasági termékek árusítására alig akadt letelepült és fix áras formát választó kereskedő. 1890-ben mindössze 1 terménykereskedő szerepelt a tulajdonképpeni eladók között, s

1910-ben is csak öt ilyennel találkozhatunk. De nem volt üzlet helyisége a tejás, sajt, vaj és tejtermékeknek se 1890-ben s 1900-ban is csak egy. A nem sokkal később megalakult első vásárhelyi tejszövetkezetnek köszönhetően 1910-ben már 11 tejtermék bolt működött. Nem is csoda, hisz a szövetkezet alapszabályában a következőket olvashatjuk: "óriási a kereslet, de nincs szinte semmi kínálat tejből és annak termékeiből."⁹¹ Miért hiányoztak sokáig ezek a szakboltok a kereskedelmi hálózatból? Ennek okát a vásárok és piacok korszakunkban végig megőrzött jelentős gazdasági súlyában látjuk.

III.

Vásárok, piacok

Mig országosan a vásárok jelentőségének visszaszorulásáról, a vándorkereskedelem avittságáról tudósítottak a kortársak, addig Vásárhelyen tovább virágzott a legtradicionálisabb kereskedelmi tevékenység. De megőrizte jelentőségét a vármegyében is. Korszakunkban Csongrád vármegyében 37 országos vásárt tartottak évenként, ebből 14 jutott a megye három városára (Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes). "Ezek a vásárokon - írja az 1891. évi kamarai jelentés - a vidéki iparcikkek kivételével minden termény és állat szabadon eladható... Emellett évről-évre szaporodnak az állandó, nyílt üzletek. Ezen számok tükrében aligha szükséges bizonyítani, hogy ép a kereskedelem fejlődésének érdekében inkább korlátozni, mint szaporítani kellene az országos vásárok számát és a sok árnyoldallal járó portyázó sátorozást."⁹²

A "nagy piaczi kereskedésnek" nemcsak a sátorozás volt egyetlen árnyoldala, hanem hátrányos helyzetbe hozta a fogyasztót is. Hiszen "az - ti. a vásározás - nem kedvez annak, amit a nép vár a kereskedelemtől, kelendőséget s ha lehet kizáró kelendőséget biztosítson a versenyképes készítményeknek."⁹³

Rendeletekkel azonban nem lehetett elejét venni a vásáros forgalmába oly mélyen beivódott vásározásnak. Híába hozott döntést a Kamara arról, hogy a vásárokat vasárnap tartsák, s így

az iparos ne vesztessesse idejét hétköznapi. Idő kellett, míg a fogyasztó és az eladó is felismerte a tultengő vásárolás idő -, árú- és pénzrelés, ezen kívül alkalmatlan eszköz a forgalom élénkítésére. Részleges magyarázatát adja e jelen-ségnek a fentebb már érintett gazdaságföldrajzi helyzet; el-esve a gabona- és állatszállítások fő utvonalaiktól a vásárok so-sokáig megőrizték piactágító funkciójukat, megmaradt a távo-labbi vidékek áruforgalmába való bekapcsolódás fontos eszköze-nek.

A vásárok, piacok főszereplői a különböző kupecsek (ügynökök) és kofák voltak. Számuk a dualizmus időszakában folyamatosan emelkedett.

	1880	1890	1900	1910
alkusz (ügynök)	6	54	66	68
kofa	12	42	91	146

Milyen termékek adás-vevésre szakosodtak az alkuszok?⁹⁴

	1900	1910
lő	39	40
marha	8	4
sertés	13	8
baromfi	0	11
gabona és termés	11	10
liszt	0	0
butor	1	1

A vásár éltető erejének bizonyítéka, hogy a piaci árusok szaporodása harminc év alatt megnégyszereződött. Mindkét fog-lalkozási ágat főként a mezőgazdaság termékeinek cseréje tar-totta fenn: az 1910-ben bejegyzett 68 ügynökből 51 állat-,

11 pedig terménykereskedéssel foglalkozott. A 146 kofa közül 21 élt baromfi, 22 főzelék és zöldség, 45 gyümölcs, 10 tej, tejföl, sajt és tojás, 15 egyéb élelmiszer eladásából. Nem találunk viszont a kimutatásban liszt és kenderügynököt, gazdasági gépek és vasárúk ügynökét. A vásárhelyi termelők a modern felvásárlói hálózat szolgáltatásait szinte kizárólag csak nyersterményeik közvetítésére vették igénybe. Az emberek mindennapi megélhetését biztosító alapvető élelmiszercikkek a vevő és eladó találkozásának hagyományos színterén: a vásáron és piacon cseréltek gazdát. Ezen a területen elmaradt a kereskedői bolthálózat szakosodása. Nézzük meg most már közelebbről a vásárhelyi vásároknak a gazdasági életben játszott szerepét. Legjelentősebbek ebből a szempontból az országos vásárok voltak, révükön sikerült a szűk piackörzeteket áttörni. Kiss Lajos úgy emlegeti őket, mint amelyek a világot hozták helybe a parasztnak, akik közül már tapasztalt embernek számított a Földeákat megjárta gazda.²⁵ Élményt nyújtott nekik a színes kavalkád, a német, olasz, szlovák, bolgár, bosnyák és román kereskedők érdekes áru kínálata. De a helyiek számára mégis az volt a lényeg, hogy itt szerezte be a földműveléshez szükséges felszereléseket, jószágokat, ruházatot, élelmicikket, sőt szellemi táplálékát is: a ponyvát. Vásárhelyen minden évszakban volt egy vásár, nyáron kettő is. Általában három napig tartott: szombaton kezdődött az állatvásárral és hétfőn délután fejeződött be a kirakodók felvonulásával.

A létért, a mindennapi megélhetésért való küzdelem folyt itt nyilvánosan, hangosan kitartó alkudozásokkal. A legnagyobb vásárteret természetesen az élelmiszer (zöldség, gyümölcs,

tőkehús, tojás stb.) árúrok foglalták el, de jelentős volt a fa- és cserépedényárúrok, gyorsos tótok, házaló zsidók aránya is. Velük szemközt pakolták le portékáikat az iparosok, sátraikból vagy csak úgy egyszerűen gyékényről kínálva azokat.

Meglepő dolgokat láthatott itt az ember. Többségében silány, de szükségletet fedező, poton áron forgalomba hozott árúkat (pléhek, lakatok, zsinegek, viselt lábbelik, levágott csizmaszárok, kenyérhéj, korpával keverve, láncok stb.). Megtalálhatta itt számítását bármelyik szegényebb népcsoport. A saját szükségletre vásárló városi lakosok - ellentétben az ügynökökkel - sosem hagyták el üres kézzel a vásárt. Ismerték már ebben az időben is a primőröket. Néhány műkertész, úgyszólván konkurrencia nélkül, kínálhatta üvegházi termékeit a Józsefnapi vásáron (pl. korai uborkát darabonként 8-10 krajcárért). Mődosabb polgári családok nem sajnálták érte a pénzt, de a középbirtokosok vagy azok feleségei, a gazdasszonyok nem vásároltak belőle. Bevárták a szabadföldi termést. Rendszerint nem is ők alkudoztak, hanem cselődjüket küldték ki a piacra. A vásárlók kisebb hányadát alkották a tisztviselők, értelmiségiek, kereskedők, iparosok - illetve ezek nejei, a tömeget az őstermelők jelentették.

Az a körülmény, hogy a legjobb vásárhelyi búzatermő talaj se termett izes burgonyát, keményfejű káposztát, vidékről vonzotta ide ezek eladóit. Burgonyát a szegedi homokos talajon termesztők szállítottak, káposztát Csanádról hozták. Finom volt viszont a helyi tenyészetű tök. Innen Vásárhely egyik legendás híré ételke: a tökös rétes. A másik vásárhelyi specialitás

a túrós lepény összefüggött a majdnem általánosnak mondható marhatartással. Hétvégére rendesen fölszaporodott minden "földes gazda házában" a túró-tejföl, a lepényt sütöttek belőle. Gyerekek kedves mondása volt: ma csütörtök, holnap péntek, holnapután lepényt eszek.

A heti és országos vásárok legkeresettebb cikke a gabona volt. Jó távol a városközponttól, a nagy vásártéren sorakoztak fel két sorban a gazdák kocsijai, zsákokkal, mázsával felszerelve, s vártak a legelőnyösebb kereskedői ajánlatra. A téli vásáron regisztrálták érthető módon a legkisebb forgalmat. De a paraszt - írja Kiss Lajos - egy kicsit mindig kupec lévén itt adta el rosszul telelt állatait annak, aki a közeledő tavaszi szántás-vetéshez már kitelelt, így kevesebb gondot okozó igaerőt itt kívánta beszerezni. Persze a téli vásárok között is akadt kivétel. Ilyen kivétel volt az 1905. évi "Jézus vásár", mely tavaszra emlékeztető élénk forgalmat hozott már az első napon.⁹⁷ Felhajtottak 1325 helybeli szarvasmarhát, 1040 lovat, 1227 sertést, 75 juhot. Ez azonban nem módosította a téli vásárokról keletkezett közmondás érvényét: "olyan csúnya mint a jézusi vásár."

Az un. József-napi vásár jelentőségét a mezőgazdasági idény kezdetének eszköz- és igavonóerő szükséglete adta. Fejlett gyár- ipar, kiterjedt, piacra vagy megrendelésre dolgozó házi- és népipar, népipar híján a város lakossága télen dologtalanul tengette életét, az elmúlt ősszel felhalmozott tartalékát emésztette fel. Sokan csak haszonállatokat tartottak, hisz azokat elfogyaszthatták, míg az igaeszség őket, azaz a vagyonukat fogyasztotta volna takarmány formájában. Elsősorban ez a szegényebb paraszti

réteg várta a tavaszi vásárt, ui. a nagyobb kínálatból olcsóbban remélt szert tenni lóra, ökörre. Élénk volt már a sertéspiac is; ekkor volt a legnagyobb keletje az un. választási malacoknak. Ismert közmondás volt, hogy még a hónaljmarkós kol-dus sem engedhette meg magának, hogy ne tartson néhány disznót.

Az úrnapi (június 14.) vásárnak gazdasági barométerjelző szerepe volt: a kereskedők itt mérték le a paraszt költekezési kedvén, hogy milyen termés ígérkezik. Pontos volt ez az őszi árúforgalom szempontjából. A gazdasági év kialakult hagyományai szerint nyáron jutottak napszámhoz a mezőgazdasági munkások s keresetük egy részét ebben a vásárban költötték el. Ezzel összefüggésben nem érdektelen megvizsgálnunk, hogy a leg-szélesebb vásárlótömeget jelentő mezőgazdasági népesség napszám-bőre hogyan alakult.

1880/81	F é r f i		N ő		Gyermekek	
	ellátás nélkül	ellátással	ellátás nélkül	ellátással	ell.n.	el-lát.
június	205	180	115	100	66	56
január	65	45	50	34	42	30
1890/91	250	200	100	80	90	80
	50	40	90	30	40	30

krajcár.⁹⁸

Hogy valóságos képet kapjunk a kifizetett napszám-bérek reál-értékéről, nézzük meg, hogyan alakultak a fontosabb árúcikkek árai 1875-ben:

A só fontja 7 krajcárba, a marhahúsé 29, a júhhúsé 22, a szalonnáé 50 kr, a disznóhúsé 23 kr-ba került. A búza köbéért 9 Ft 20 kr-t, a kukoricáért 5 Ft-ot fizettek. Egy icce helybe-

11 kerti borért 14 krajcárt, egy pár csirkéért 40 kr-t kértek el.⁹⁹ E számítás értékét csökkentik, hogy az árakról készített kimutatás 5 évvel megelőzi a vizsgálódás alapjává tett napszámbejegyzések kimutatását. Azonban az öt év alatt bekövetkezett áremelkedés nem volt olyan mérvű, hogy lényegesen módosíthatná a fenti két adatsorból kiolvasható tanulságokat. Talán a tojás példáján érzékeltetni lehet a változást: Vásárhelyen 1875-ben 10 kr-ért még 3 tojást lehetett vásárolni, 1880-ban már csak ötöt.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy béres legény átlagos évi jövedelme 45 Ft készpénz, 9 köből gabona, 2 pár csizma (5-5 Ft), 2 kocsi szalma (7 Ft), 2 font szappan (80) kr.), egy tavaszi malac a felneveléshez szükséges takarmánnyal (10) Ft), 1 hold kukoricaföld szántva (12-15 Ft), megállapítható, hogy pénzre átszámított évi netto bére (kb. 100 Ft.) hozzávetőlegesen 100 kg szalonna, vagy 200 kg sertéshús megvásárlására volt elegendő.¹⁰⁰ Béréből nyilván másra is kellett fordítania (ruházkodás, termelés stb.) de az elvileg megvásárolható hús mennyisége így is elég nagy volt.

Azonban nem volt pénze a kisgazdának a tavasz-nyár fordulóján kifizetett adó és napszámbejegyzések miatt. Ha jók voltak a terméskilátások hitelben vásárolt vagy kölcsönt vett fel a betakarítandó termésre. Az állatok adásvételének nagy vagy alacsony száma a várható kukoricatermés nagyságáról tudósított.

Július 15-én tartották a nyári vásárt, bár ennek forgalma egy átlagos hetipiac forgalmával ért fel: a gazdáknak és a napszámbejegyzéseknek még nem volt pénzük, viszont javában folyt az ártás. Nem véletlenül tudósított ekként a nyári vásárról a Vásár-

helyi Közlöny: "Az úgynevezett kis vásár most még a szokásosnál is kisebbre sikeredett. Hétfőn reggelre már se hire, se hamva."¹⁰¹ Üres volt a kirakodóvásár is, mert a mesterembereket saját földjük művelése foglalta le, állandó kereskedői megrendelések hiányában földműveléssel kellett megélhetésüket biztosítani. Ez a sajátos két, sőt háromlakiság (mester-kereskedő-földművelő) jellemző volt a vásárhelyi iparosságra. Már említettük, hogy a földműves nép ruházatbeli, háztartási szükségleteit a piacokon és vásárokon szokta kielégíteni. A csizmadiák, szabók, bognárok meg a többi szakma képviselői főként a köznép számára termeltek. Garzó Imre följegyezte: a köznép "nem csináltat semmi ruhadarabot, se bolti raktárakat föl nem keres, hanem vásárokon, heti és országos vásárokon a sok kész árú közül választja ki, próbálja föl és alkussza ki a szükséges árút."¹⁰² Ezek az iparosok a gyéren kapott városi megrendelők mellett a vásáron könyvelhették el legtöbb bevételüket. Otthon kész darabokat csináltak "különböző mérték szerint, amint azok kelendőségét tapasztalat után" megismerték, s azokkal vásároztak.

Az egyén és a város gazdasági teljesítményének sikerét az őszi (okt. 16.) vásáron lehetett lemérni. Október volt a gazdasági év befejező hónapja, s ez meghozta a parasztság jóvedelmét. Látta már minek van kereslete, mit kell beszereznie. Sokan újra eladták a tavasszal vett lovat, ökröt, hogy árából téli ruhát vegyenek. Az olasz állatkereskedők és a bécsi kupecok tudták: most első osztályú terméket lehet kapni, melyeknek biztos piaca van Bécsben, Prágában. Budapest húszükséglete napi 200 marha, 1000 disznó volt 1914 előtt, s fedezésében a

vásárhelyi vásárok is jelentős részt vállaltak.¹⁰³ Legnagyobb forgalmat a terménykupecsek bonyolították le búzából, árpából és különösen csöves kukoricából, mert ez utóbbit csak az őszi vásáron árulták.

A kereskedelmi mennyiségű adás-vétel fő láncszemei voltak: nagykereskedő-ügynök(kupec)-felhajtó. Pesti vagy bécsi nagykereskedők megbízást adtak a helyi kupecseknek (esetleg maguk is leutaztak) nagyobb mennyiségű állat, illetve gabona összevásárlására. A helybéli gabonakereskedők és a gőzmalmok ügynökei kocsikkal hajtottak ki a vásárba, de ha kiderült, hogy a megvásárolt mennyiségen felül a gazdának még otthon is van gabonája, lefoglalták. Ezért a vásár csak mutatója volt a gazdák nál készenlétben álló terményeknek. Sőt, az igazán nagygazda gabona nélkül jött ki a vásárra eladni. Ott meg egyezett a nagykereskedővel, s birtokáról egyenesen az ő magtárába szállította az eladott mennyiséget. A nagykereskedő azonban nem mechanikusan vette át a leszállított árut, hanem minőségvizsgálóval osztályozta őket, mázsáló készülékén pontosan lemérte, s ha mindent rendben lévőnek talált, akkor a tőzsdei jelentésekkel, kereskedelmi szakkönyvekkel, írógéppel, esetleg telefonnal berendezett irodájában megszületett a szerződés. A kereskedőnek a piac az árúfelhozatalról szállított fontos információkat, de a gazda itt tájékozódott a gabonaárak állása iránt. Bár ezek az árak a budapesti tőzsdei ár körül mozogtak, egyik vásártól a másikig is nagyot változhatott. Kedvező árak mellett gyorsan összevásárolták az elfekvő gabonát. Mikor - nyomott árak mellett - a szállítás szünetelt, a kereskedő magtárában halmozta fel a mérsékelt áron felvásárolt

gabonát, s várt a konjunktúrára. "A rendezett vagyoni állapotú gazdák - írja Garzó - ilyenkor semmit se adtak el, bevárták még az új termést is, kilátással az árak emelkedésére és támaszkodva bizodalmas kereskedőiknek ez iránti vélekedésére."¹⁰⁴

A napi piaci és vásári árak felfelé mozgásának volt egy határa: az ügynökök szigorú utasítást kaptak arra vonatkozóan, hogy mennyit ígérhetnek maximálisan a legjobb minőségű búzáért. Ezért kemény harcok folytak a minőségi besorolás körül, hisz tetemes összegre rugó pénzmennyiségről volt szó. Eredményes munkát akkor végeztek az ügynökök, ha minőségben és árban megfelelő árút tudtak szállítani megbízóiknak. Ebben segítettek a felhajtók - kik kivétel nélkül helyi lakosok voltak - s némi jutalék fejében pontos információkat szállítottak a kupecnek: hol, milyen állatot tud vásárolni elfogadható áron. A vasút megjelenése (1872) előtt lábon hajtották el a jószágokat, főleg marhákat rendeltetési helyükre, Pestre, Bécsbe, Grácba vagy a környékbeli városokba. A vasút kiépítése, s különösen a zónatarifák bevezetése óta (1899) biztonságosabbá és gyorsabbá vált a tömegárúk szállítása. Valamikor országos hírvű volt a vásárhelyi baromvásároknak, a legelő feltörése után azonban visszaesett a marhatenyésztés. Erőre kapott viszont a sertés- és baromfitartás. Közismert, hogy a serteshús mellett a baromfi nyershozama a legjobb, ugyanakkor kevesebb kiadással jár. Az elsősorban saját húsfogyasztást szolgáló házi nevelések komoly konkurrenciát támasztottak a húsfőlék árusításával foglalkozó kereskedőknek. Nem véletlen, hogy korszakunkban hentesárúk eladásával egy-két üzlet foglal-

között, nem számítva a mészárosokat, akik mint iparosok árú-
ikat maguk adták el a piacon. Írdemes itt megállnunk egy
pillanatra és megnéznünk, hogy milyen sajátos jegyei voltak
a korabeli húsforgalmazásnak. Mai értelemben vett hentesüz-
let - húskészítményekkel, hűtőpulttal stb. - nem létezett.
Csak korszakunk végén kapott néhány hentes húskészítmény-árú-
sítási jogot, mert üzletében az egészségügyi előírásoknak
megfelelően tudta tartósítani, majd feldolgozni a tökehúst.
Fejérváry értesülései szerint 1910-ig a juh- és sertésvágá-
sok, illetve feldolgozásuk kb. 530 iparoslakás udvarán történ-
tek néhány négyzet kikövezett földön.¹⁰⁵ A marhák levágásá-
ra a Bauer-malom előtti kubikgödörben 4 vízszintesen elhelye-
zett oszlop és egy keresztbe fektetett vastag gerenda szol-
gált. Marhavágásokat a város Szent Mihály napjától Szent György
napjáig engedélyezett a mészárosoknak. Híres vágási napokon
(sátoros ünnepeken, nagypénteken, vásárokon) de más napokon
is piaci sátrukban mérték a friss tökehúst a mészárosok. A
sertés feldolgozásával foglalkozó hentesek ritkábban jelen-
tek meg a vásári forgatagban. Őriási változást hozott Vásár-
hely húsellátása szempontjából az 1910. évi október 1-én üzem-
be helyezett közvágóhid. Nemcsak a húsfogyasztás mennyiségi
növekedését segítette elő, hanem a hatósági előírásokhoz va-
ló szigorú ragaszkodásával hozzájárult a letelepült hentes-
hálózat kialakulásához is.

Hogy érzékelhessük a közvágóhid működésével beállott változás
mértékét, hasonlítsuk össze az 1885-ben levágott állatok szá-
mát az 1910-ben levágottakéval.

	1885	1910
	d a r a b	
bika	-	22
ökör	-	71
marha	812	1411
borjú	398	1420
bivaly	-	10
juh	7033	4025
bárány	2973	1350
kecske	-	558
sertés	1639	4579 <u>196</u>

A bárány- és juhvásár visszaesésén kívül minden ágazatban többszörösré emelkedett a levágott állatok száma.

A Vásárhely húscollátásában oly fontos szerepet játszó Állat-forgalmi és Húsipari RT csak 1918-ban alakult meg. Az alapas-bályában megfogalmazott cél mutatja, hogy a húsipari export-köpec ágazattá fejlődött. "Vásárhely város és határának nagy gazdasági jószágtenyésztése számára megkeressük a külföld leg-jobb piacait, s biztosítjuk a megfelelő árat."¹⁰⁷ De a hús-ipari RT megalakulása előtt is működtek kienyelkedő "húsgos" vállalkozások. Ide sorolhatjuk a Klein-kereskedőház tönkredő-gét, mely a baromfi kereskedés vásárhelyi monopóliumát 150 éves, a Bács megyei gyökerekig visszamenő tradícióval alapoz-ta meg. Megemlíthetjük még a Szekács és Albert húsipari céget, melynek prosperitása ugyan a Horthy-korszakra esett, de a nyero-hús hentesárúvá történő feldolgozásában az első jelentős kez-denényezők közé tartozott. ^{Azonban} (az 1888. évi, a hús rendszeres hatósági ellenőrzését előíró VII. tc. betartását komolyan vevő

kereskedők erős konkurrenciát kaptak az aprójószágok nagy tömegét piacon értékesítő csirkekokfák személyében. Sőt a konkurrencia odáig fajult, hogy a hatóság korlátozó intézkedéseket hozott a csirkekokfákkal szemben.¹⁰⁸ Ugyanis ők vagy saját hasznukra, vagy a nagykereskedők megbízásából már piacnyitás előtt összevásárolták a termelőktől nagyban és olcsón a baromfiakat, hogy aztán magasabb áron kicsiben továbbadják a fogyasztóknak. Hasonló hatósági rendszabályok védték korszakunk elején a helybeli iparosokat, mert a törvényhatóság a város hetivásáraitól kizárta az idegen iparosok és kereskedők árúcikkeit. Ez a fajta protekcionizmus azonban nem maradhatott hosszú életű a szabad iparüzés és szabad kereskedelem korszakában. 1870-ben a városi tanács idegen pintérek (kádárok) helybeli árúsítását engedélyezte, mert a "helybeliek nem tökéletesen látják el a lakosságot."¹⁰⁹

A vásár és piac meghatározó szerepet játszott Vásárhelyen a lakosság ellátása szempontjából. Olyan fontos termékek, mint a tej, kenyér, zöldség, gyümölcs, hentesárúk, rendszeres, állandó forgalommal számoló eladása az erre a célra létrehozott kereskedelmi szakboltokban csak az I. világháború után vált általánossá. Első volt tehát a termelés, a kínálat bővítése, mert különben az amúgyis észlelhető spekuláció a kereskedelem kizárólagos stílusává vált volna. Ez volt a vásár döntő hátránya a letelepült, szakosított kereskedelmi üzlethálózattal szemben: nem az egyes fajta tömeges kínálatára, hanem sokfajta tömeges keresletére nyújtott alkalmat. Az intézményi szerkezet átalakulását nem lehetett feltartóztatni: a kapitalista típusú termékcsereinek a piaca a bolt lett és országos vására a tőzsde lett.

A mindegyre tökéletesedő közlekedési viszonyok mellett a kereslet-kinálat összehatalálkozása csaknem állandósult, a hírközlés átalakulása pedig naprakész információt biztosított az árak révén egymással birkozó kereskedőknek. Egyszerűen nem volt se a kereskedőknek, se a vevőknek szüksége arra, hogy a kereslet-kinálat és az árak megismerése végett valami nyilvános helyen összejöjjenek. Adott esetben ennek eléréséhez már az utazás sem számított olyan nagy vállalkozásnak, mint korábban, amikor már csak emiatt is helyhez és időhöz volt kötve a piac. Még volt létjogosultsága a szatócsnak, a vegyeskereskedőnek, de az idő kétségtelenné tette a határozott profilú üzletet vezető, kellő anyag- és árúismerettel rendelkező kereskedőnek fontosságát. Ezzel párhuzamosan persze nem általában csökkent az országos vásárok jelentősége Vásárhelyen. A kirakodó vásárok industriális cikkei egyre gyakrabban láthatták a vevők kirakatokban, esetleg árcédulával ellátva. Viszont az őstermelés termékeinek (állatoknak, terményeknek) tömeges forgalomba hozatalára továbbra is a vásárok nyújtották a legmegfelelőbb formát. Jóllehet a gazda és a kupec már itt is kénytelen volt figyelembe venni a kőbányai sertéspiac és a pesti gabonatőzsde árait.

Ami a sertéspiacot illeti, a 80-as évek közepétől itt fokozatos visszaesés következett be. 1882-ben a városi tanács már azzal utasítja Hahn Sámuel és Steiner Gábor kérését, kik a szegedi és gyulai gyufakonzurrencia miatt tönkrement gyufagyárak sertéshizlálóként történt átalakítását kérték, hogy a városban már épp elegendő ilyen vállalkozás van és a hely közegészségügyi okok miatt nem megfelelő. ¹¹⁰ 1885-ben szigorú ta-

nácsi rendelet írta elő nyíltan a sertéshizlalás korlátozása céljából, hogy a város belterületén egyáltalán nem, külterületén csak meghatározott feltételek mellett lehet hizlaló telepet létesíteni.¹¹¹ Az ok: évről-évre kevesebb takarmány áll a megnövekedett sertésállomány ellátására, illetve a kőbányai piacra utalt vásárhelyi kereskedelem nem tudta az ottani alacsony, irányadó árakat még a helyi vásárokon sem befolyásolni. Új piacot kellett volna a hizott sertések eladására keresni, de ezt megnehezítette az az 1888-as rendelkezés, mely megtiltotta azok kivitelét. S ez az árak olyan mérvű esését okozta, hogy Vásárhelyen tömegesen mentek tönkre a kistenyésztők. "A szegényebb családoknak fontos, hogy a hizott sertéseket szabadon szállíthassa, mert egy-két javított sertés eladásából fedezi szükségletei nagy részét. Nagy baj, ha a sertést nem, vagy csak nyomott áron tudja értékesíteni."¹¹² A tendencia feltartóztathatatlan volt. Ezt támasztja alá az 1909. évi ipari és mezőgazdasági vásáron részt vett állatkiállítók száma:

megnevezés	fő
lőkiállítók	97
szarvasmarhakiállítók	60
baromfikiállítók	37
sertés és juhkiállítók	18

Szépen felfutott a lótenyésztés, tartotta pozícióját a szarvasmarha-gazdálkodás, de az egykoron oly híres sertéshizlalás alaposan visszaesett.

IV.

Közlekedés

Döntően befolyásolta a kereskedelmi élet alakulását a közlekedési hálózat milyensége: kibővítette a munkaerőpiacot, hatalmas tömegeket mozdítva ki tradicionális mozdulatlanságából. Vásárhely határa 132 255 k.h.-ra rugott és tanyáin 23 936 ember lakott - a megélhetés szempontjából ez út elsőbbsége nem vitás. Zsilinszky Mihályes vármegye általános viszonyait elemezve azt írja: "a szárazföldi közlekedés gyenge, épített kőút nélkül nincs kereskedelem".¹¹³ Megfelelő szállítási vonalak és eszközök híján sokszor saját zsirjában fuldoklott a gazdatársadalom: termékeit egyszerűen nem tudta értékesíteni, vagy ha mégis az eladott jószágok árának javarészét felemésztette a fuvarkölttség. A XVIII.-sz.-ban már országút vezetett Szegedre s néhány belút nyáron járható volt, de a tömegárú szállítás egyetlen módját akkor a víz kínálta (vitorlás és vontatóhajók - bár a Tisza vásárhelyi szakasza lévén szabályozatlan, tagolatlan parttal s egyenetlen mederrel a hajózást is nagyon megnehezítette.) Az utak kiépítésénél két fontos szempont vezérelte a várost. 1/ Vásárhelyt bekapcsolni az ország gazdasági vérkeringésébe, 2/ a tanyát közelebb hozni a városhoz (a város határának fele kb. 3 óra járásnál messzebb esik a piactól!). Különösen két országos út birt rendkívüli fontossággal - a Nagyvárad-

től - Orosházán - Vásárhelyen és Szegeden keresztül Bácskába és a Makótól - Vásárhelyen - Szentesen - Csongrádon át Főlegyháza felé vezető közút; mindkettő fontos országúti és vasúti fővonalak elérését tette lehetővé. (Szeged - Szabadka - Belgrád, Szeged - Főlegyháza - Budapest). Fontos vármegyei út volt Vásárhely számára a Tótkomlósról induló - Orosházán - Korekegyházán - Szentesen át a Vásárhely - Szentesi országútba torkolló, majd onnól az érintkezési pontból Szegeden - Mindszentén át Kistelekig vezető út.¹¹⁴ Persze ezek az utak még földhányással készültek, karbantartásukat hatósági útkaparók látták el. Legfontosabb útvonalának - Szeged - Vásárhely közötti útvonal - beburkolására is csak 1891-ben dolgoztak ki tervet. A város belső úthálózatának minősége nagyon gyenge volt: földje az első darab követ 1853-ban kapta, ti. akkor kövezték ki a piacteret. De a Hódmező-Vásárhely c. napilap még 1872-ben is arról panaszkodott, hogy "a vasúti indóházhoz vezető úton kibírhatatlanul megfeneklik a kocsik, s várhatják a fagyot vagy a szikkasztó meleget. A kereskedő így árúját forgalomba nem bocsáthatja, természetes, hogy ezt neki ismét a fogyasztók térítik meg. Ha ily viszonyok közt a kereskedés szűnetel, az érték lenyomatik, adás-vétel pang, a napszámos munkát nem talál."¹¹⁵ Érthető, hogy a városban az első szilárd útburkolatot a központot a vasúti indóházzal összekötő nagy utca kapta. Ettől kezdve folyamatosan látták el terméskőburkolattal a városi utakat. Ezzel kapcsolatban a Hódmező-Vásárhely tudósított arról, hogy a közgyűlés egy képviselőt és egy mérnököt Aradra, illetve Csabára küldött "az utcai kövezést tapasztalni", s

egyszersmind "az alapföldmunkának teljesítésére árlejtést" rendelt el.¹¹⁶ Május 5-i számában pedig arról olvashatunk, hogy a város felhívta a helyi "gazdasági és bankérdekeltségeket" egy 200 000 Ft-os kölcsön megszervezésére. A törvényhatóság Bécsben kívánta felvenni a fenti hitelt, melynek fedezetéül a város több mint 3000 hold birtokát és a községi adókat ajánlotta fel.

A polgármesteri jelentésekből szépen nyomon követhető a város belterületének kikövezési folyamata. 1880-ban kérvényt nyújtottak be a közlekedési miniszterhez, a "városi utak, országutak közé felvétele tárgyában", ugyanakkor 1882-ben még mindig ott tartott a törvényhatóság, hogy a mellékutcák burkolásához állami segílyt kért. 1884-ben elhatározták, hogy a Szeged - Nagyvárad, Szentos - Makó országos utak egy részét "fedanyaggal" borítják be, ha ezt az állami segíly mértéke lehetővé teszi. Ugyanebben az évben döntött arról a városi előljáróság, hogy a Vásárhelykörtvélyesi Tiszát összekötő uton található kenderáztató, e fölé hidat emeljenek. 1885-ben láttak hozzá a nagyforgalmú Szentosi utca kövezéséhez, egy évvel később pedig a Posta utcát látták el "lehetősegig téglaburkolattal". Sőt ebben az évben 6550 Ft-ot kapott Vásárhely az országos közmunkaváltságból a Szeged-Szentosi országút egy részének téglaburkolásához. Az utolsó nagyobb kövezési munkálatok a századforduló táján értek véget. 1889-ben a csomakányi, 1895-ben a szegvári utat kövezték ki. Ezzel gyakorlatilag a nagyobb vasuti állomásokkal és a tiszai úttal való összeköttetést megoldották. Egyik jelentésében a polgármester már a következőkről számolt be: "a tör-

vényhatóság tudja: a gazdának, s az okszerű gazdálkodásnak legfontosabb tényezője, hogy a gazda terményeit az év bármely szakában akadálytalanul szállíthassa. Ezen a téren olyan haladást értünk el, hogy ez a törvényhatósági jog elnyerése előtti állapottal össze sem hasonlítható."¹¹⁷

Közutak hossza km-ben:

1900	1910	1914
175	941	1183
<u>118</u>		

Az utak zöme azonban kiépítetlen. 1900-ban 108 km út volt a törvényhatóság kezelésében, de ebből is csak 43 km volt kiépített, a többit sima földhányással, vagy kavicssal burkolták be. 1914-ben rendkívül megnőtt a törvényhatósági utak hossza: 1070 km-re rúgott, de csak 88 km-t láttak el szilárd kőburkolattal. Zsilinszky utal is rá, hogy az utvonalak tervszerű kiépítése anyagi erő híján elmaradt. A vármegye és Vásárhely figyelme a nagyobb eredménnyel kecsegtető vasút felé fordult. Ekközben csigalassúsággal folytatódott a közutak korszerűsítése Vásárhelyen is megjelent a vasút. Egy tanácsülési jegyzőkönyv már 1863-ban említést tett arról, hogy a Helytartótanács engedélyezte a Békéscsabáról induló Vásárhely, valamint Szeged érintésével Szabadkára tartó alföldi vasút építését. Sőt Trefort Ágoston meg is bízta az Alföldi Vasút Központi Bizottmánya alelnöki teendőivel."¹¹⁹

Az ügyben azonban a kiegyezésig mindössze annyi történt, hogy "Városi Képviselőtestület" kifizetett 400 Ft-ot a vasút ügyében Bécsbe utazó vásárhelyi delegációnak. 1872-ben készült el az első vonal, mely a várost Kutassal kötötte össze. Nem sokkal később megoldódott a legfontosabb gabonatermővidé-

keket összekötő Bécs - Pest - Szeged - Temesvár-i vasúthoz való csatlakozás. Óriási jelentősége volt az Alföld - Fiume-i vasút megépítésének, mert ez Vásárhely számára a külkereskedelemben való erősebb bekapcsolódást jelentette. 1875-ben a városi tanács felajánlotta, hogy 30 000 Ft készpénzt, pályaszakasz számára 15 hold, vasútpályára pedig a szükséges mennyiségű ingyen földet adja annak, aki 1 éven belül elkezdí a Szajol - Szentos - Vásárhely vonalépítését. Nem kis tétje volt a dolognak, mert a gabonatermének vasúti ágához való csatlakozás után ez a vonal a Bécs - Pest - Szolnok - Debrecen szakaszon lebonyolított állatszállítás fontos csomópontját érintette volna.

A gondolatot régen melegengette Szentos városa is. Polgármestere már 1872-ben fülhívásával fordult "Vásárhely közönségéhez", melyben javasolta, hogy Kunszentmártonnal közösen küldöttséget menesszenek Pestre a Vásárhely - Szajol vasút ügyében.¹²⁰ Vásárhelynek azonban más elképzelései voltak. 1880-ban újra felelevenítették az Arad-Makó-Vásárhely-Szentos-Kunszentmárton-Szajol vasút felépítésének gondolatát. 1881-ben pedig már meg is szavaztak rá 16 500 Ft-ot. 1882-ben döntöttek egy másik vasútvonal felállításáról: Vásárhely - Körtvélyesi Tisza közötti lóvasútra. Ennek is hosszú előtörténete volt.

A Vásárhelyi Közlöny 1869 május 23-án közölte Matók Béla írását, aki lóvonatú vasút, gőzfürészmalom, vízvezeték, Tiszafürdő és távirat címmel írt hosszabb értekezést terveiről. Elképzelése szerint a körtvélyesi vasúthoz a Tisza partján egy gőzfürészmalmot, a vízre pedig "tiszafürdőt" építene, s

"egyúton ezen fellállítandó gőzerővel" a vízvezetékét is bevezetné a városba. Állítja, hogy a Tisza vize jobb, mint a kútviz, de nincs mindenkinek kocsija, lova, lejárni a Tiszára vízért. A tiszavízahordó embert viszont hetekig nem látni, javasolta: vasassék a Tiszát a városba, de innen Körtvélyesről s ne Algyőről. Utóbbi esetben ugyanis az az Alföldi vasút-érdekeltség kezébe kerülne. Márpedig a városnak szükséges, "hogy a Tisza ne az Alföldi vasúttal, hanem külön a várossal is összekötve legyen." Onnan szállíthat meszet, szenet, tüzfát, épületfát, almát, s terményei nagyobb részét is vizen viheti ki a vásárhelyi gazda. Matók mindezt kb. 250 000 Ft-ból kívánta megvalósítani. Az ügy kapcsán a vásárhelyi kereskedelem és közlekedés fejlesztésének két koncepciója csapott össze. Matók a hagyományos szállítási vonalak korszerűsítéseért szállt síkra. Kiszámította, az évente Vásárhelyről kivitt 1 millió q gabona hozadékát jórészt felemésztik a magas szállítási költségek. A szállítók azzal védekeztek, hogy az Alföldi vasút révén nemcsak Csongrád, de a szomszédos megyék is "a gabonakereskedést illetően Fiume felé gravitálnak". Vasúton a kereskedő a kiméretésnél veszít, a vizen nyer." Vásárhely általános gazdasági helyzete, s a szállítási lehetőségek országos szerkezete nem kedvezett a Matók-féle tervnek, s egy időre le is került a napirendről.

Egy év múlva mozgalom indult a tanyasi gazdák között egy, a Vásárhely - Orosháza között felállítandó vasútállomás ügyében. A közbenso megálló lehetőséget nyújtott volna az Alföld-Fiume-i vonal mellett, vagy annak közelében gazdálkodó parasztoknak a

szállítási költségek csökkentésére. Ez végülis elkészült, de újabb bonyodalmak támadtak a Vásárhely-Szajol vasút körül. A Vásárhelyi közlöny 1884. február 17-1 számának vezércikke reményét fejezte ki "hogy a hazafias vasútpolitika nem engedi meg az Alföld közgazdasági érdekeinek kizsákmányolását olyan vasúti csatlakozásokkal, mint többek közt a Félegyháza-Szentes szárnyvonal kiépítése létesített volna. Szentes ugyanis földrajzi helyzetére és várható magas költségeire hivatkozva nem kívánt beszállni a szajoli vasút költségeibe. Helyette a Budapest-Bécs fővonalhoz való csatlakozást kívánta elérni a Félegyháza-Szentes szárnyvonal kiépítésével, ami neki egy fillérjébe nem került volna, hisz az osztrák államvasút bejelentette a szakaszra való érdekeltségét. "Az a szárnyvonal nem állt volna meg Szentesnél - folytatja az említett vezércikk - terjeszkedett volna tovább Orosházáig, esetleg Mezőhegyesig, hogy a nagy magyar Alföld mezőgazdasági és ipari nyereségmennyeit az osztrák államvasút szárnyvonalára terelje. Ez a legrégibb vasút magyar földön, állam az államban. Nem nézhetjük tovább tétlenül, hogy a magyar Alföld közlekedési forgalmának előnyeit egy idegen vasút használja és gazdagodik rajta." A továbbiakban az olyan egészséges "ellenszélre" hívja fel a figyelmet, mint a magyar érdekeltségű Budapest-Zimony vonal. Javasolja, az osztrák államvasút forgalmát tranzitra kellene szorítani. Ezért nem engedi meg a kormány egy további szárnyvonal kiépítését. Sőt a Szentesnek ígért tiszahíd felállítását sem engedélyezi. A cikk szerzője ezután a közlekedési miniszterre hivatkozva kijelenti: "nem engedhetjük át a balparti tiszavidék forgalmát az oszt-

rakoknak." A Félegyháza-Csongrád-Szentes vasúti összeköttetésbe s ráadásul még egy tiszai híd emelésébe Vásárhely semmiképp sem nyugodhat bele. A létesítendő szárnyvonal Csongrádig való kiépítését nem ellenzi, de Szentésnek melegen ajánlja: forduljon Kunszentmárton felé. Végezetül összegzi a vásárhelyi koncepcióból adódó előnyöket: A Tisza balpartján is magyar kézbe kerül a fokozódó nyerstermékivitelből származó bevétel, kiviteli forgalmunkat fokozatosan magyar állami vonalakra lehet terelni, de mindkettőnek feltétele a vicinális vasútak kiépítésére irányuló vidéki törekvések felkarolása. A polémia néhány hónap múlva folytatódott. Szintén a Vásárhelyi Közlöny az, mely "Régi vasútügyünk" címmel vezércikket tett közzé. "Mi másról - kezdí - mint a holtan született Vásárhely-Szajol vasútról van szó." Ebben az írásban már nem annyira Szentes felelősségre vonásán volt a hangsúly, mint inkább a csatlakozásból származó előnyökön. Jelezte, hogy a Félegyháza-Csongrád vasúti összeköttetés egyelőre terv marad. Ugyanakkor "az Alföldi vasúttal és az Arad-Csanádi vasúttal való érintkezés Szentésnek is fontos."

Hogy az egyéb városfejlesztési beruházásokra hivatkozó Szentest megnyugtassa, felsorolta az 1874-1884 között Vásárhelyen megvásárolt "közérdekű fejlesztéseket". Eszerint 10 év alatt a város megváltotta a regale jogot, kiköveztette főutcáját, s a köburkolás azóta is folyamatos, megoldotta a közvilágítást, közutakat létesített, iskolákat alapított, gyermekmenhelyeket hozott létre, téglagyárat épített, a kor igényeinek megfelelő kórházat rendezett be, népkertet alakított ki, színhelyet vásárolt a megyétől a járásbíróság részére.¹²¹

Hosszú huzavona után végülis 1893-ban fejezték be a szajoli

vasút megépítését, de ezalatt elkészült a Főlegyháza-Csongrád szárnyösszeköttetés is.

Ami pedig a helyi érdekű lóvasutat illeti, erről 1884. október 18-án kötött szerződés a városi tanács Müller Ede budapesti vállalkozóval. Müller vállalta, hogy Vásárhelyen az Alföld-Fiumei Vasút indóházától a város tulajdonát képező körtvélyesi Tisza-rakpartig rendes vágányú közúti vaspályát épít, "s azon részint lóerő, részint gőzgép alkalmazásával, meghatározott díjszedés mellett személy-s teherszállítást eszközöl." Utvonal: indóház-Fő utca-Szentesi utca-Kincses temető-Szegvári úti vámház-Tisza. A szerződés értelmében a nyomhoz szükséges telket a város ingyen adta, viszont Müller használati joga csak 40 évre szólt.¹²² Elégedetten állapította meg a kamara elnökének évi jelentése 1893-ban "Csongrád vm. községei a művelt világgal közvetlen kapcsolatba jutottak." Zsilinszky pedig így összegzi a modern infrastruktúra áldásos hatását: "Kétséget nem szenved, hogy Csongrád vm-ben a kereskedelmi és vállalkozói szellem csak a vasútak felépítése óta ismeretes. A nyers terményeket nem kellett évekig a magtárban és régi vermekben tartani, az ipari terméksere megindult." 1913-ban (az év végén) a Vasút építési hossza Vásárhelyen 59,6 km volt. (Csak összehasonlításképp: ugyanez a mutató Szegedon a jelzett időpontban 65,4 km volt.) Ha ehhez hozzáteszünk, hogy a vasútak maguk után vonták a vásároknak, a piacoknak, indóházaknak kikövezését, az összekötő utak beburkolását - nyilvánvalóan a város gazdasági életében komoly szerkezeti átalakulást indítottak meg.

A vasút rendkívül megnövelte a Vásárhelyről kiszállított termékek mennyiségét: 1869-ben mégcsak 1 250 000 mérő (kb. 775 000 q) gabonát adtak el az Alföldnek és távolabbi vidékeknek. 1900-ban már 2 750 000 q gabonát exportált a határ. A kivitel megnégyszereződött, ami nyilván történhetett volna meg a szállítási feltételek korszerűsödése nélkül.¹²³ Vasútállomásának összforgalma is dinamikusan növekedett:

	Feladott teher		Leadott teher	
	q-ban			
	1890	1900	1890	1900
Hódmezővásárhely	210 330	373 266	40 432	48 402
Szentes	101 353	108 546	71 188	111 370 ¹²⁴

Vásárhely vasúton kívülre lebonyolított teherforgalma tíz év alatt majd megduplázódott, míg behozatala alig nőtt. 1890-ben a leadott teher csak közel ötöde a feladott mennyiségnek, de ez az arány 1900-ban 1/9-re módosult. Szentes adatai mutatják, hogy gazdasága kevésbé volt expanzív, a leadott teher mértéke mindkét időpontban meghaladta a városból kivitt termékek mennyiségét. A szállítandó áruk döntő hányada gabona volt, de szép számmal indítottak útnak állatokat is. Főleg aprójószágokat (baromfi), hizott sertőseket és szarvasmarhát. Bár ez utóbbiból egyre kevesebbet, sőt a Vásárhelyi Közlöny 1884. november 9-i számában arról tudósított, hogy a helyi mészárosok vágómarháikat legnagyobb részt importálni kénytelenek. Viszont figyelemre méltó, hogy a századfordulótól a nemesgabona mellett egyre inkább tért hódított a liszt kivitele.

Bővült a levélpostai és a távirdai forgalom is összefüggésben a vasúthálózat bővülésével. Palugyay Csongrád vármegyeről írva 3 fontos postai útvonalról tett említést: Temesvár-Szeged-Pest, Arad-Orosháza-Csongrád-Félegyháza-Pest fővonalakról és a Szeged-Hódmezővásárhely-Szentes alvonalról. A megnövekedett forgalom és az egyre dráguló idő követelményeinek postakocsival már nem lehetett eleget tenni. Ezért a 70-es években mozgalom indult "a távirda vezetékének Szeged-Vásárhely-Szegvár-Szentes-Csongrád-Félegyháza közötti felállítására ügyében."¹²⁵ Hamarosan elkészült a vezetékek, s 1879-től rendszeresen érkeztek a telegrammok Vásárhelyre. 1880-ban pedig a polgármester már "a helybeli postának állami kezelés alá rendezése tárgyában" tett előterjesztést a közgyűlésnek.¹²⁶ Tény, hogy az üzleti és körforgalom olyan ütförőről volt szó, mely fontosságban vetekedett a szintén államosítani javasolt vasút fontosságával. Néhány adat a postai ügyrend legfontosabb területét jelentő utalványfizetésekről.¹²⁷

	É r k e z t e k		F ö l a d t a k	
	db	Ft	db	Ft
1890	12 288	549 345	21 143	882 862
1895	19 763	733 728	27 162	860 989
1900	26 653	1 045 000	34 061	900 080
1905	25 566	1 200 141	36 821	1 000 018

A táblázat alapján úgy tünik, hogy a város lakossága többet kapott (érkeztek), mint amennyit adott (föladtak) pénzes utalványokban. Az érkező utalványok száma 15 év alatt megkétszereződött, amíg értékük közel triplájára emelkedett, tehát

kevesebb kézbe jutó értékük közel triplájára emelkedett. El-
lentétes tendencia figyelhető meg a "földadási" oldalon: míg
az utalványok száma, több mint félszeresével nőtt, értékük
csak alig 20 %-kal. A cinketek elaprózódása sok kispénzü em-
ber apró befizetéseit takarta. De ez is mutatja, a postai
szolgáltatások intenzív igénybevételét.

1914 végén a következő eredményeket mondhatta magáénak a vá-
ros: 128

postahivatal	távirdahivatal s z á m a	távbeszélő- állomás
3	4	232

A távbeszélőállomások viszonylag nagy száma - hisz egész
Csongrád vármegyében összesen 234 db volt belőle - jelzi,
hogy a modern üzleti szemlélet nagy jelentőséget tulajdoni-
tott az információ gyorsaságának.

V.

Gazdasági kilátások a századforduló után

Ejtsünk néhány szót a kereskedői vállalkozások általános gazdasági feltételeiről. Összevetve a keresők és eltartottak foglalkozási ágankénti arányait azt látjuk, hogy az eltartási képesség egyik foglalkozás esetében sem volt túl nagy.

	1890		1900		1910	
	kereső	eltartott	kereső	eltartott	kereső	eltartott
mezőgazd.	14 553	23 542	16 437	24 701	16 962	23 040
ipar	3 754	4 549	3 755	4 666	4 802	5 504
keresk.	609	783	787	1 065	1 110	1 195
közlek.	140	399	279	672	370	980

Igaz, az eltartott személyeknél mindenütt kevesebben keresetek, de a bevételek szolidaritását kétségtelenül bizonyítja, hogy a mezőgazdaságban, az iparban és a kereskedelemben a kereső saját magán kívül egyetlen egy másik családtagot képes ellátni. Nem véletlen, hogy mindhárom területen az irányítás és birtoklás családi formája dominált. Egyedül a közlekedésben dolgozók voltak képesek saját magukon kívül egy vagy két személyt még eltartani. A polgármesteri és kamarai jelentések, a tanácsai jegyzőkönyvek valamint a sajtó is a gondok szaporodásáról, a pangó gazdasági életről tudósítottak. A kereskedők üzleti sikertelenségük okát más-más tényezőben látták. A 90-es években valóságos hadjárat indult meg a házalók ellen,

főleg a rövidárú, gyarmatárú és textilárú kereskedők, illetve az iparosok részéről a verseny tisztessége nevében.¹²⁹ Ismeretes, hogy a városi lakosság késztermékszükségletét sokáig a vevőt felkereső házalók elégítették ki. Őket erősítették a kezdetleges közlekedési viszonyok, mikor még az út is külön vállalkozásnak számított. A tér- és időhatárok kitágulásával azonban a házalás elvesztette éltető elemét, viszont a bolti árusok erős konkurrenciát láttak benne. A századfordulón - még jelentős hányadot képviseltek a kereskedői népességben belül, de a különböző korlátozó rendszabályok hatására számuk nagyot esett 1910-ig:

1880	12 fő
1890	78 fő
1900	67 fő
1910	22 fő

Egy olyan "megrendelés gyűjtési" szabályt kívántak a törvényhatósággal megalkottatni, mely a kereskedői szakma üzletét speciális szakképzettségtől tette volna függővé. Ugyanakkor hajszá indult a századforduló táján alakult fogyasztási és értékesítési szövetkezetek ellen is. Ezek a szövetkezetek hivatalosan nem nyereszkesedési célokból, hanem filantrop szándéktól vezetve jöttek létre: "nem azért, hogy tönkretegyék a kereskedelmet, hanem azért, hogy a kereskedelem tulkapásait az illetékes mérvre szállítsák."¹³⁰ A kereskedők legfőbb ellenvetése a szövetkezetekkel szemben éppen azok lényegére irányult: kifogásolták a termelők és fogyasztók kapcsolatát, az árúközvetítés kiiktatását. Ez már önmagában is árkonkurrenciát jelentett, arról nem is szólva,

hogy a különböző adókedvezmények - melyeket az önálló kereskedő nem élvezhetett, hisz ő vállalkozó - ellensúlyozására a boltos csak olyan intézkedést hozhatott, mely saját üzleti nyereségét kérdőjelezte volna meg. A vásárhelyi kereskedők beadványaikban arról panaszkodnak, hogy a szövetkezetek a kereskedőt ellen szítják a hangulatot, s ezáltal nagyon üldözve van a kereskedő közvetítői hivatása" a befolyásolt nép által.¹³¹ Nincsen kifogásuk a szövetkezet jogos formái ellen, pl. pozitív jelenségnek tartották a Hódmezővásárhelyi Iparpártoló Szövetkezetet, de vigyázni kell, hogy a többiek "missziós küldetésük" hangoztatásával ne hogy félrevezessék a tömeget. Darányi Ignác álláspontjával szemben - ki szerint a fogyasztási szövetkezet létjogosult ott, ahol a népet a gazdasági tönkrehajtásból ki kell emelni, s ahol a verseny ki van zárva - a helyi kereskedők azzal érvelnek "hogy nálunk a verseny kizártsága éppenséggel nem észlelhető, még a kis községekben is túl sok a kereskedő és éles a verseny. Ezért nincs szó a fogyasztóknak a magas árszabások által való kihasználásáról. A kamarai elnök leszögezi, sehol az egész vármegyében nincs kereskedői kartell közös árszabási egyezményvel, a boltok egymás kontrolljai. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Szövetkezetek is régóta az egyéni haszonra és nem a népmentésre épülnek. "Elismerjük - folytatja - amit korlátlanul meg szabad tennie az egyénnek, természetesen nem akadályozható abban az egyének sokasága s a szövetkezet sem. Csak azt kérjük, hogy a szövetkezet is azokkal az eszközökkel és ugyanazon állami és törvényhatósági terhekkel vihessen üzletet, mint az egyén. Hogy amit büntetlenül meg

nem tehetne magának a kereskedő, úgy a szövetséget se léphessen pl. a felekezeti izgatásra".

Érdekes ellentmondást rejt a fenti okfejtés a fogyasztók megnyeréséért valóban nagy volt a küzdelem, hisz a kereskedői vállalkozás még jól termő években is a vásárlóerő hiányával bajlódott (a bevételeket ui. felemésztették a parasztok terhei, s állandó kereset híján a munkásnép kénytelen volt korlátozni szükségleteit). Ez volt az oka, hogy az ipar és a kereskedelem forgalma nem tartott lépést a szaporodó lakossággal. Ugyanakkor pl. 1902-ben négyszer annyi új üzlet alakult, mint amennyi megszűnt, s ez a trend tovább tartott: vagyis majd minden évben több volt az újonnan nyílt vagy átalakított üzemek száma, mint a megszűnteké.

Idős mesteremberek gyakran panaszkodtak: az új (1884. évi) ipartörvény óta iparos lehet valaki anélkül, hogy az ő szigorú vizsgafeltételeiknek eleget tenne. A segédek félbehagyták az iparos önképzést, siettek önálló üzletet nyitni. Különösen a szabó és cizmadia cégek szaporodtak, mert ehhez nem kellett nagy beruházás, segéd nélkül is tudtak dolgozni. Kovácsból, bognárból már kevesebb volt, mert ez a szakma nagyobb forgótőkét igényelt, segéd nélkül nem lehetett meg. Viszont a mezőgazdaság állandó megrendelésekkel látta el. Az ipar szabadságával szembeni ellenérzését Garzó Imre így fogalmazza meg: "A szervezet tökéletesedett, de nem tökéletesedtek az emberek, nem is tekintve azokat a visszaéléseket, amelyek a szabadság nyomában minden téren elhatalmasodnak. A tulajdon mesterség iránt ápolt kultusz kialudt, a saját alkotásban talált gyönyörűség elveszett, a haszon szüksége

lett uralkodóvá." ¹³²

Íme a kisipari vállalkozásokat motiváló pszichológiai és gazdasági tényezők. Következő táblázatunk Vásárhely polgármeste ének éves jelentései alapján tükrözi az 1880-ban és 1890-ben kereskedésre kiadott iparigazolványok számát:

1880	17	db
1890	45	db

Ugyanebben az időben, tehát 1880-ban 153 kereskedőt tanoncot, 1890-ben 302 tanoncot szegődtettek a különböző kereskedői szakmák. A számok a kereskedői vállalkozások dinamikus emelkedését mutatják, azonban kevés akadát köztük, amely huzamosabb időn át talpon tudott volna maradni. Pl. az 1880-ban alakult új üzletek - zömében fűszer- és vegyes-, illetve textilárúkereskedés - átlagos életkora 15 év volt. A tanácsnyilvántartási könyv "az ipar álladékaiban bekövetkezett változás" c. rovatában nyomon követhető minden egyes üzlet élettartama. ¹³³ Általában a ruhakereskedők valamivel tovább állták a sarat, mint a fűszerkereskedők. Feltűnő viszont, hogy az egyetlen "mész, tűzifa és szénkereskedés" egyike volt az iparát leghamarabb beszüntetőeknek (1894). Az "életbenmaradás" esélyei tovább romlottak 1890 után. Az ekkor bejegyzett iparok átlagos élettartama kb. 8 évre csökkent. Voltak üzletek (pl. lábasjóság kereskedés), mely csak pár hónapig egzisztáltak, mások (pl. lábbeli kereskedés) 1907-ig bírták a versenyt. Pedig a bankok, gazdasági egyletek sűrűn adtak hírt arról, hogy a folyó évi terméseredmények és értékesítési lehetőségek mellett milyen lesz a várható kereslet. A gazdák krónikus pénzhiánya miatt az árúgabona már szeptemberben pi-

acra került, viszonylag olcsón, nem várhatta meg a decemberi magasabb árakat. Az árrésből a tőzsdéző pesti nagykereskedő húzott elsősorban hasznot. Az augusztusi ár viszont jó, ha a terhek kiegyenlítésére, s a legfontosabb munkaerők pótlására elegendő volt. Bár emelkedtek a termés hozamok (a búza korábbi 4 q helyett 6-8 q-t adott holdanként), egy századeleji - országos - felmérés még mindig magasabbnak találta nálunk a termelési költségeket a tőzsdéi áraknál.¹³⁴ Ezekkel tisztában kellett, hogy legyen a kereskedő is. Mégis mi lehetett az oka, e furcsa mozgásnak: minél jobban összezsugorodott a gazdasági élet, minél kisebb a forgalom, annál több lett a kereskedő. Ez nem ésszerű, de természetes: azok a munkaerők, melyeket a termelés kilökött magából, fiatalok, akik másutt elhelyezkedni nem tudtak, mind a legszabadabb pálya, a kereskedelem felé orientálódtak, s mint kiskereskedők, bizományosok, ügynökök igyekeztek megélni. Ebben a szakmában az ember hamar kapta vissza befektetett pénzét: vett és eladott, gyorsan és sokszor megforgatta tőkéjét. De volt ennek káros következménye is: minél több volt a kereskedő, annál kevesebb fogyasztó esett egyre-egyre, tehát annál nagyobb haszon mellett lett a vállalkozó számára rentábilis a kereskedelem maga. Az értékesítési lehetőségek, s így a vásárlói piac bővítésére megvoltak a lehetőségek. Az 1904-ben Vásárhelyen rendezett ipari- és mezőgazdasági kiállítás már erre próbált megoldást találni. Mondanivalója: fejleszteni kell a mezőgazdasággal összefüggő iparágakat, hogy a nyerstermények magasabb feldolgozási fokon kerüljenek - drágábban - a piacra. A kiállításról kikerült jelentés megállapította: jelenleg még sajnos a

helyi produkció nem tud a mezőgazdasági érdekek segítségére sietni. Vannak a mezőgazdasági gépgyártásnak jóra való kezdetei, de ezek egyoldalúak. Szükséges lenne a közelben egy műtrágya gyárat létesíteni. A mezőgazdaság nyeresztermelésének értékesítésére még többet lehetne tenni. A gőzmalmokat, mely túlnyomóan vándorlásra van alapítva, ki lehetne fejleszteni és a többi örleményre is kiterjeszteni. A magyar liszt és hús értékesítésére is gyárat kellene létesíteni. Húskonzervekben úgyszegény az iparunk. De ezzel egy csomó mellékipar kapcsolatos, mint pl. bőrértékesítés, enyvégyártás stb. A tejgyártás értékesítésére szolgálhatna egy nagyobb méretű vaj- és sajtgár." ¹³⁵ Még lehetne sorolni azokat a területeket, melyek korszerűsítése a város előmenetele szempontjából rendkívül fontosnak tartott a jelentés. Összességében a vásárt remek kezdeményezésnek tartotta. Statisztikai kimutatása szerint 45 000 fő váltott 10 025 K értékben belépőjegyet. A látogatottság növelését szolgálta, hogy voltak egészen olcsó (20 filléres) gyermek- és munkásjegyek. Külön vonaton jöttek a vendégek Szegedről, Csabáról, Orosházáról, Mezőhegyesről de még Kolozsvárról is. Gelléri Móra az eseményekről tudósítván a sikeres kiállítások között tartotta számon a vásárhelyi rendezvényt. "Legmutatta iparosságunk mezőg.-i helyzete szerény, vállalkozó kedve lanyha, formaizlése régi-es, munkája szolid, buzdításra, szakbeli tömörítésre érdemes, s akkor a helyi szükségletnek megfelel. A földolog, az ipar segítségére legyen a mezőgazdasági termelés minél jövedelmezőbb értékesítésének. Ez kétféle áldást jelentene: a parasztházatájékába lehetséges lesz bizonyos finomabb ízlést és mo-

dernebb berendezkedést bevinni, 2. Fellendül a helyi műipar és kereskedelem, az Alföld népét lehetséges lesz gyári munkára szorítani."¹³⁶ Ami ez utóbbi elképzelést illeti, nem sok minden történt a városban. "Az utolsó egynegyed évben - írja a Vásárhelyi Ellenzék - országsszerte 96 gyár alakult, Vásárhelyen egy se. Csodálatos, hogy ahol oly magas színvonalú a közgyűlési élet, sajtó, s annyi közigazdasági hivatal van, a közigazdasági haladás mégis oly rettenetesen lassú. Ennek csak részben oka a vásárhelyi hatóság mezőgazdaságra koncentráló közigazdasági politikája."¹³⁷ A cikk szerzője a továbbiakban Győr, Temesvár, Kecskemét városokra hivatkozik, ahol a hatóságok iparpártolása egyebek között idegen (főleg osztrák) vállalkozóknak adott koncessziókban is megmutatkozott. A háboru előtt számos kezdeményez akadt, mely modern ipartelepek meghonosítását célozta - nem sok sikerrel. A gazdák, s rajtuk keresztül a hatóság szemében ezek a helyi iniciatívák sokszor jogosulatlan spekulációknak tűntek. Jobbik esetben közöny kísérte sorsukat. "Nálunk nincs vállalkozói szellem - panaszkodik az újságíró - nincsenek képzett iparosaink - értsd: vállalkozó - manager - kik iparvállalatok létesítésére vállalkoznának. Nálunk a produktív foglalkozásokat nem becsülik meg, s ez az oka, hogy míg nyugaton nagy képzettségű emberek, iparosok kezeiben összpontosulnak az iparvállalatok, addig nálunk minden képzettség nélkül fog-nak hozzá az iparvállalatok alakításához. Ez mutatja a mi maradiságunkat, a mi gyámoltalanságunkat, a mi arisztokratikus indolens vonásunkat."¹³⁸ Jellemző egyébként a gazdálkodás minőségét emelő képzettség általános színvonalára, hogy az alap-

szektornak tekinthető mezőgazdaságban 1895-ben csak hat gazdasági akadémiát végzett gazda munkálkodott.¹³⁹ Sőt, azok a módosabb gazdák, kik a birtokát felszerelni nem tudó földműves néptől felvásárolták a földet, hogy az örökösöknek is elég föld maradjon, nem szorgalmazták gyerekeik taníttatását. Elegendő földet műveltek "minél fogva nem szorulnak mesterségre vagy éppen hivatalra vezető tanulásra."

A vásárhelyi bankok és kereskedők is kénytelenek voltak alkalmazkodni a kényszer szülte helyzethez. Ellenzéki körökben éppen ezért gyakran érték támadások a helyi kereskedői gyakorlatot, mely "oly kezekben összpontosul, amelyeknek csak a tőke gyűjtése a céljuk, és minden oly törekvést, mely a kereskedelmi versenyt, a tőke forgalmát célozza, minden erővel elnyomnak".¹⁴⁰ Ez azonban pontatlan diagnózis, hisz a szabadabb vállalkozási feltételek megteremtésére ugyanez a kereskedői tartalék éles harcot indított az anakronisztikus házalás ellen. Igaz, hogy a szorgalom és tisztos haszon szoros korrelációját szem előtt tartó magánkereskedők a protestáns etika megsértését látták a szövetkezeti mozgalomban és a tőzsdei játékokban is. Bankár körök azonban hajlékonyabban kezelték a spekuláció kórdését. Ugy gondolták, ha a spekuláció az oka a gazdasági csökkenésnek, akkor a növekedésnek is spekulációból kell kiindulnia.¹⁴¹ Számoltak a tőzsdeár és a határidőüzletek által befolyásolt konjunktúrával. Hasonlóan vélekedtek a vásárhelyi gabonatermés nagyobb hányadát lebonyolító pesti terménykereskedők, illetve a helyi ügynökök. Magasabb búzaárat gyakran indokolták azzal, hogy a kereskedő a külföldi terméseredményeket és piaci ár-

mozgásokat tanulmányozta, nem pedig "a nagy készüléssel terjesztett honi fagykárt veszi zsinórmértékül". De e foglalkozási csoport többségét alkotó kereskedők továbbra is negatívan viszonyultak a számukra áttekinthetetlen, bonyolult szervezési feladatokkal járó nagyvállalkozások iránt. A tőzsdésöket a "mai munkástársadalom legszentelenebb élősdíjének" tartották, akik "mint szőlőre a fillozera, mintoly ártalmassak a szolid kereskedésre."

Vásárhelyen azonban nem volt jelentős e modern kereskedői tevékenység súlya. Szegeden ehhez képest óriásinak tűnhetett a spekuláció, mert ott a gabonaértékesítés miatt kizárólagos módja volt. Ez a fajta "szédelgő nyereszkesedés" Vásárhelyen annak közállapotai miatt nem számíthatott sikerre.

Összességében vizsgálva a dualizmus korának fejleményeit elmondhatjuk, hogy a termelőerők Vásárhelyen is fejlődésnek indultak. Jóval vontatottabban, mint az országos ütem s jóformán csak a mezőgazdaságban fülhalmazódott tőkére építhetett. A bankok - jóllehet működési rendjük, üzletvitelük a város gazdaságának legkorszerűbb formáit mutatták - mégsem rendelkeztek elegendő üzleti szellemmel és természetesen tőkével ahhoz, hogy véghez vigyék a helyi iparfejlesztést. "Egyiknek se jutott eszébe - írja a Vásárhelyi Ellenzék -, hogy ipari vállalatot alapítson, ugyan van néhány gyatra és avult ipartelep. Mindegyik csak tengődik napról-napra, mert maradi eszközökkel működik. Egyedül az új téglagyár fekszik némileg modern alapokon, mert évről-évre fejlődik, s ezt csakis befektetésekkel éri el."¹⁴²

Ehhez azonban hiányzott a kimondottan gyáralapító tevékeny-

séget finanszírozó ipari hitelbank. A meglévő kisipar fejlesztését biztosította a helyi takarékpénztárak tőkeállománya, s azok sok szép munkát produkáltak, de a mezőgazdasági termékek kívánt mennyiségű fogyasztására szüknek bizonyult. Nem oldhatta meg a gyáripar által megoldandó piacbővítést, a kereseti források szaporítását, a munkakörök tágítását. A föld intenzív megművelése még váratott magára. Jó termő esztendőben az átlagos jövedelmet adott. Tehát az éveken keresztül ugyanaz maradt, vagy csökkent, viszont a megélhetési költségek növekedtek. Ez feltétlen a beruházási lehetőségek visszaesésével, illetve stagnálásával járt. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy a vásárhelyi lakosságnak a bankokkal szembeni adósságállománya növekedett. 1905-ben 3 millió, 1910-ben 9 millió koronával tartoztak a helybeli pénzintézeteknek. A kölcsönvett összeget azonban nem gazdaságuk modernizálására, hanem terheik törlesztésére fordították. Egy korábbi fejezetünkben részletesen foglalkoztunk a vásárhelyi gazdatársadalom teherállományával. Most emlékeztetül csupán annyit: a telekkönyvi bejegyzések szerint csak minden harmincadik gazda földje volt tehermentes, a többi átlag csak a birtok értékének $\frac{2}{3}$ részéig adósodott el. Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a vállalkozói akarat szűk keretek között vergődött. Néhány módosabb gazda erőfeszítéseiből arra tellett, hogy a Gazdasági Egyesület és Iparegylet bábaszkodásával gőzgépeket alkalmazzon birtokán. Még kevesek kiváltsága volt ez, de itt az erjedés megindulhatott. Az 1910-es évektől a földbirtok megterhelésének már legfontosabb tétele volt.

Láttuk, hogy Vásárhelyen a bankok a földhözragadt őstermelés alkalmatlan közegnek bizonyult a modern gyáripar megteremtésére. A kereskedő tőke ezt szintén nem vállalhatta. Az igazán nagy profitot hozó terménykereskedelem budapesti nagykereskedők kezében összpontosult, akik a befektetett tőke hozadékát Pesten értékesítették újra. Voltak vásárhelyi kereskedők, kik összeköttetésben álltak a budapesti üzleti körökkel, sőt a külfölddel is, s nekik szállították, az ő megbízásaik alapján a több ezer mázsányi gabonát. A közvetlen forgalomba hozatal, a tőzsdei árfolyamingadozások jelentette előnyökből azonban főként a nagy felvásárlók részesültek.

A többséget alkotó városi kiskereskedők anyagi helyzetét szellemesen világította meg Garzó Imre a kereseti adón keresztül. Ezt az adót iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok stb. fizették saját jövedelembevallásuk alapján. Rendszerint az előző három év üzleti bevételei s az üzlet fenntartásához szükséges kiadások közötti különbséget 16 %-a jelentette a fizetendő adókulcsot. Mikor azonban a behajtásra került sor, hamar kiderült "miként zsugorodik össze, s vész el szem elől az államban a haza, miként törpül és vetemedik el a polgárban a hazafi, miként nem érvényesülhet az államban a társadalom..." A mai füleknek sem teljesen idegen adócsatát számukra az teszi érdekessé, hogy belőle közvetett értesüléseket szerezhetünk a kiskereskedők üzleti forgalmáról. Eszerint a kis szatócs már 15-20 Ft-t sem fogadhatott le adójából, mert a "helyi viszonyok és emberek ismeretéből meritett meggyőződés" tudta: alapul szolgáló forgalom mértéke nem sokkal a fenti összeg feletti adókulcsot indokolja. "De a legnagyobbak adócsalása se megy 60 Ft-n felül" - írja Garzó.¹⁴² Ha az általá-

nos forgalmi viszonyok, s az egyes vállalkozások gazdasági teljesítményének éppen e viszonyokból fakadó hozzávetőlegesen pontos ismerete kalkulálhatóvá teszik az adócsalások mértékét, nem működhetett sok olyan nagy forgalmú, magas hozadéku kereskedés, mely a tőke újraértékesítésének más, kockázatosabb útját választhatta volna.

Vásárhely sok hagyományos elemet tartalmazó gazdasága szétteszti a régi gazdálkodási kereteket, s vizsgált korszakunkban rálépett a kapitalista fejlődés modernebb útjára. Ellentmondásokkal volt terhes e csatlakozás, de a felfutás ténye kétségtelen. Mezőgazdasága elmaradott, extenzív gabonatermelést folytatott - de kapitalista elvek szerint működtették. Pénzügyintézetek nem álltak a helyi iparfejlesztés élére, de működésükkel elősegítették a szorgalom, a teljesítményorientált szemlélet térhódítását, a mezőgazdaság és kisipar szükség szerinti tőkeellátását. Kereskedői - akik megjárták a származást, s kereskedői alkalmazottakból maguk küzdötték fel magukat az önálló kereskedői státuszig - szerény jövedelmű és életmódu, de fontos láncszemei voltak a város gazdaságának. Gyakran hangzott el szájukból a kor kedvelt merkantil mondása: "...városainkban a legszerényebb munkás, mielőtt napi munkájához látna, Európa több országát, több világrészt adóztat meg. Nadrágja talán belga kelméből való, amely ausztráliai, angol kereskedők által behozott gyapjúból készült, blouseja Franciaországban indiai gyapotból készült, talán Németországban fonatott és Svájcban szövött; a kávé, amit iszik Jamaikából jó, a cukor Braziliából ered és a kétszeresült, mit bemárt amerikai vagy orosz búzából való." ¹⁴⁴ Terme-

lő és fogyasztó mindennapi szükségletekben testet öltő összekapcsolódását Vásárhelyen is a modern, fixáras bolti eladásra áttérő kereskedelmi hálózat oldotta meg. Nehéz feladatot kellett megoldaniuk. Ők még akkor tanulták a szakmát, amikor az a közvélemény által még lenézett, nem becsületos szakma volt. Majd olyan időszakban gyakorolták, mikor a tiszta kereskedői tevékenységnek meg kellett küzdenie a múltból itt maradt konkurenciát jelentő tradicionális, a verseny szabályokat kevésbé tisztelő formáikkal.

Egyetérthetünk a Vásárhelyi Ellenzék véleményével, hogy "a kereskedő a haladás embere és a haladás arányában áll a kereskedelem fejlődése, ezért a kereskedőnek érdeke kiirtani az ősdit."¹⁴⁵

J e g y z e t e k

- 1 Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok. Bp. 1978. Magvető. 187. p. - A vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium egykori tanárának, a város jeles közéleti személyiségének hátrahagyott iratait Blazovich László rendezte sajtó alá.
- 2 Herczeg Mihály: Gazdasági helyzet Vásárhelyen a századfordulón. in: Vásárhelyi Tanulmányok, 7. köt. Hmvh, 1977. 70. p.
- 3 Palugyay Imre: Békés, Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest, 1855. 423. p.
- 4 Uo. 427. p.
- 5 Garzó Imre: i.m. 180. p.
- 6 Szeremley Sámuel: Hódmezővásárhely története. Hmvh., 1907. 5. köt. 525. p.
- 7 Herczeg Mihály: A vásárhelyi határ kialakulása. - Csongrád megyei Hírlap, 1969. okt. 31. 5. p.
- 8 Zsilinszky Mihály: Csongrádvármegye története. Bp., 1897. 122. p.
- 9 Garzó Imre: i.m. 180. p.
- 10 Kiss Lajos: Szegény ember élete. 1-2. Bp., 1981, Gondolat.
- 11 Körtvélyesi László: Hódmezővásárhely gazdaságföldrajza. in: Értekezések a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. Szeged, 1942. 32. p.
- 12 Milkovics Lajos: Vásárhely földrajza. Hmvh., 1910. 19. p.
- 13 Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár Alapszabályai. Hmvh., 1868.

- 14 Horn Ede: Bankszabadság. Bp. 1840, Athenaeum. 18. p.
- 15 Magyarország története 1848-1890. Bp. 1979, Akadémiai K. 968-976. p.
- 16 Hódmezővásárhelyi Szemle, 1870. 83-91. p.
- 17 Palugyay Imre: i.m. 527-529. p.
- 18 Az 1832-36. évi országgyűlésen elfogadott úrbéri törvények alapján (örökváltsági szerződésekkel) Vásárhelyen az egész tanyasi határt (40 000 kh) régi művelőinek tulajdonába adták.
Zsilinszky Mihály: i.m. 122-128. p.
- 19 Vármegyei Szociográfiák. I. Csongrád vármegye. Szerk. Csikváry Antal. Bp. 1938, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala. 30-33. p.
- 20 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 35. köt. A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. Bp. 1913, Pesti Könyvnyomda Rt. 3. p.
- 21 Zsilinszky Mihály: i.m. 170. p.
- 22 Fári Antal: A hódmezővásárhelyi takarékpénztár keletkezése és fejlődése. 1868-1898. Hódmezővásárhely, 1899. 4. p.
- 23 Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek fejlődése. Bp. 1896. 49. p.
- 24 A Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár Alapszabálya. Fári Antal: i.m. 14-18. p.
- 25 A legkisebb betét összegét 50 krajcárban, a legmagasabbét 2 000 Ft-ban határozta meg. Kamatot csak 1 Ft-tól

fizetett, ha az legalább 30 napig az intézetben maradt. Az egy személynek adható kölcsön összegét ugyancsak 2 000 Ft-ban maximálta.

Fári i.m. 15. p.

- 26 A Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár Igazgatóságának jelentése az 1869. évi üzletéről. Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára. A Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár Igazgatósági iratai.
- 27 Berend T. Iván - Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972, Kossuth K. - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 28. p.
- 28 Fári i.m. 22. p.
- 29 Hódmezővásárhelyi Takarékpénztár Igazgatósági Jegyzőkönyvei. 1868-1944. Cam-i Levéltár, Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára.
- 30 H.-M.-Vásárhelyi Központi Takarékpénztár Alapító Levelé, 1872. szeptember 10. Hmvh. Fióklevéltár. A Központi Takarékpénztár iratai.
- 31 A H.-M.-Vásárhelyi Központi Takarékpénztár. Első üzletévi zárszámadása az 1872. évről. Hmvh. Fióklevéltár, Központi Takarékpénztár iratai.
- 32 H.-M.-Központi Tp. Alapító levele (1872. szept. 10.) tartalmazza a Választmányi tagok névsorát és adatait.
- 33 Fári i.m. 62. p.
- 34 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 58. kötet. Magyarország városainak háztartása. Bp. 1913, Athenaeum. 4. p.
- 35 Fejérváry József: Hódmezővásárhely története a családok

- tükreben. Hmvhely, 1929. Kiadja: Erdei Sándor. 297. p.
- 36 Berend T. Iván - Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon. 1848-1944. Bp. 1975, Kossuth Kiadó. 47 p.
- 37 A Hmvh.-i Takarékpénztár Igazgatóságának jelentése és a H.-M.-Vásárhelyi Központi Takarékpénztár zárszámadása a vonatkozó évekre. CsmL. Hmvh. Fióklevéltár.
- 38 Uo. a Központi Tp 1877. évi zárszámadásában.
- 39 Fári A. i.m. 16. p.
- 40 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 35. kötet. A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei (1894-1909). Bp. 1913, Pesti Könyvnyomda Rt.
- 41 Garsó Imre: i.m. 188. p.
- 42 Fejérváry J. i.m. 173. p.
- 43 Soós János levéltárnok összeállítása Vásárhely közgazdasági viszonyairól. 1874. nov. 11. CsmL. Hmvh. Fióklevéltára.
- 44 A Hmvh.-i Tp. Igazgatósági jelentése az 1886. üzleti évről. CsmL. Hmvh. Fióklevéltára.
- 45 A Fári-család hagyatéka. Fári Antal levele a Pesti Haza! Első Takarékpénztárnak, 1888. szept. 12. CsmL., Hmvh. Fióklevéltára.
- 46 A H.-M.-Vásárhelyi Központi Tp. Igazgatóságának és Felügyelő Bizottságának évi jelentése és zárszámadása az 1892. évi üzletévről. CsmL. Hmvh. Fióklevéltára, Központi Tp. iratok.
- 47 A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Évkönyve. 1891-1898. A hitelintézetek fejlődését elemző jelentés nem tartal-

mazott minden fontos adatot. Így pl. a Népbank hiányos adatszolgáltatása miatt ennek jó néhány üzletágáról nincsenek pontos értesüléseink.

- 48 Magyarország története. 1890-1918. Bp. 1978, Akadémiai K. 369-375. p.
- 49 Fári A.: i.m. 63. p.
- 50 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 35. köt. Bp. 1913. 6-7. p., 22-23. p., 90. p.
51. U.a. 58. köt. Bp. 1913. 175-178. p.
- 52 Sz. K. és I. elnökének évi jelentése. Szeged, 1894.
- 53 A Központi Takarékpénztár igazgatósági jelentése az 1902. üzleti évről. Hmvh. VI.
- 54 Iparkamarai jelentések. Szeged, 1895. 23. p.
- 55 Garzó Imre: i.m. 230. p.
- 56 Beretzk Pál, a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Vásárhelyi közgazdasági előadójának levele a Kamara elnökének. Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Évkönyve. Szeged, 1896.
- 57 Garzó Imre: i.m. 218. p.
- 58 A Hmvh.-i Tp. Igazgatósági iratai, 1892. Hmvh. VI.
- 59 A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara Évkönyve. 1894.
- 60 Iparkamarai jelentések. 1901. Szeged. 43. p.
- 61 Ua. 1891-1902. Fejérváry József: i.m. 95. p.
- 62 Csizmadia Andor - Kovács Kálmán - Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1978, Tankönyvkiadó. 397., 415-420. p.
- 63 Magyarország Vereckétől napjainkig. 2. köt. Állami és Gazdasági Élet. Bp. é.n. Franklin-T. 412.p.

- 64 Társadalomtudományi Szemle, 1911. 157. p.
- 65 Mikos Ferenc: A Quadragesimo Anno gazdasági rendje. Bp. 1934, Pázmány Péter Irodalmi Társaság kiadása. 247-253.p.
- 66 Fejérváry J.: i.m. 65. p.
- 67 Tanácsülési iratok 218. (1864. júl. 23.)Hmvh. VI.
- 68 Uo. 248/1866. május 2.
- 69 Uo. 1550/1875. júl. 29.
- 70 Uo. 1750/1878. febr.
- 71 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 5. köt. Bp. 1913. Magyarország városainak háztartása 1910-ben. 354-355. p.
- 72 Fejérváry J.: i.m. 85. p.
- 73 Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. Hitelezet-
tek. Bp. 1913, Pesti Könyvnyomda Rt. 139 p.
- 74 Vármegyei Szociográfiák. I. Csongrád vármegye. Szerk.
Csikvári Antal. Bp. 1938. 36. p.
- 75 Garzó Imre: i.m. 186. p.
- 76 Uo. 188. p.
- 77 Magyar Statisztikai Közlemények. 1910. évi népszámlálás.
35. kötet. Hitelezet-
tek. Bp. 1913, Pesti Könyvnyomda
Rt. 36., 46., 64. p.
- 78 Uo. 301. p.
- 79 Uo. 236. p.
- 80 A Hmvh-i Tp. Igazgatósági jelentése az 1899. évről. CsmL.,
Fiókleveletár. A Hmvh-i Tp. iratai.
81. Uo. Fári Antal előterjesztése.
- 82 Tanácsülési jegyzőkönyvek 1852/3165. nov. 9. Hmvh. VI.
- 83 Magyar Statisztikai Közlemények. 1910. évi népszámlálás.

9. köt. Bp. 1905. 177. p.
Uo. 58. köt. 9. p.
- 84 Uo. 2. köt. Bp. 1904. 46-47. p. és 14. köt. Bp. 1915.
50658., 58-59. p.
- 85 Uo. 9. köt. Bp. 1905. 984-989. p. és 52. köt. Bp. 1914.
1880. p., 433. p.
- 86 Jekelfalussy József: Az ezredéves magyar állam és népe.
490. p.
- 87 Magyar Statisztikai Közlemények. 1910. évi népszámlálás.
köt. 64. p.
- 88 Vásárhelyi Közlöny, 1869. jan. 3. 4. p.
- 89 Vásárhelyi Reggeli Ujság, 1914. május 19. 11. p.
- 90 Hódmezővásárhely, 1910. aug. 26. 4. p.
- 91 A Hódmezővásárhelyi Első Tájéztékesítő Szövetkezet Alap-
szabálya. Hmvh. 1901, Hmvh. Városi Könyvtár.
- 92 Iparkamarai elnöki jelentések 1891.
- 93 Ua. 1899.
- 94 Hmvh. város polgármesterének 1880. évi jelentése.
Magyar Statisztikai Közlemények. 1900. évi népszámlá-
lás. 12. köt. Bp. 1906. 38. köt. 54. p. - Uo. 52. köt.
Bp. 1914. 1090. p., 1113. p.
- 95 Kiss Lajos: Vásárhelyi híres vásárok. Tiszatáji Magvető,
Szeged, 1956.
- 96 Kiss Lajos: i.m.
- 97 Vásárhelyi Ellenőrök, 1905. jan. 15. 2. p.
- 98 Polgármesteri jelentések, 1881., 1891.
- 99 Fejérváry József: i.m. 297. p.

- 100 Endre Béla: Hódmezővásárhely. in: Csikvári: i.m.
- 101 Vásárhelyi Közlöny, 1869. júl. 18. 4. p.
- 102 Garzó Imre: i.m. 218. p.
- 103 Kővér György: Iparosodás agrárországban. Bp. 1982. Magyar Historia sorozat. 155-174. p.
- 104 Garzó Imre: i.m. 225. p.
- 105 Fejérváry József: i.m. 81. p.
- 106 Polgármesteri jelentések 1835. és Fejérváry J.: i.m. 83. p.
- 107 Fejérváry J.: i.m. 101. p.
- 108 Tanácsülési jegyzőkönyvek 1045/1895. Hmvh. Városi Lt.
- 109 Uo. 353/1870.
- 110 Uo. 877/882. ápr. 8.
- 111 Polgármesteri jelentések, 1885.
- 112 Az 1889. évi polgármesteri jelentésben a kisemberek egzisztenciáját alapjaiban megrendítő veszélyként jelenik meg a sertéshizlalás visszaesése. Ugyanakkor húzóhatásában hasonló jelentőségű tenyésztési ág még nem alakult ki.
- 113 Zsilinszky Mihály: i.m. 460. p.
- 114 Palugyay Imre: i.m.
- 115 Hód-Mező-Vásárhely, 1872. ápr. 28. 1. p.
- 116 Uo. 1872. ápr. 19. 3. p.
- 117 Polgármesteri jelentések, 1898.
- 118 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 64. kötet. Bp. 1920. 168.p.
- 119 Tanácsülési jegyzőkönyvek 537/1863. aug. 22. Hmvh. Városi Levéltár.

- 120 Hód-Mező-Vásárhely, 1872. ápr. 28. 2. p.
- 121 Vásárhelyi Közlöny, 1884. júl. 13. 1. p.
- 122 Uo. 1884. okt. 19. 3. p.
- 123 Uo. 1869. jún. 27. 3. p. és Csikváry i.m.
- 124 Iparkamarai jelentések, 1890, 1900.
- 125 Zsilinszky Mihály: i.m. 457. p.
- 126 Polgármesteri jelentések, 1880.
- 127 A táblázatot a szegedi Iparkamara elnökének a vonatkozó évekről kiadott jelentései alapján készítettem.
- 128 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1910. évi népszámlálás. 64. köt. Bp. 1918. 208. p.
- 129 Iparkamarai jelentések, 1897.
- 130 Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1900. évi népszámlálás. 12. köt. Bp. 1906. 46. p. - Uo. 1910. évi népszámlálás. 14. köt. Bp. 1915. 58. p. és a Hódmezővásárhelyi Első Tejértékesítő Szövetkezet Alapszabálya, Hódmezővásárhely, 1901.
- 131 Iparkamarai jelentések, 1901.
- 132 Garzó Imre: i. m. 237. p.
- 133 Kereskedői iparengedélyek lajstroma. 1880, 1890. Hmvh., Városi Levéltár.
- 134 Kövér György: i. m.
- 135 Végjelentés a hódmezővásárhelyi ipari és mezőgazdasági kiállításról. Hmvh., 1905. A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület kiadványa.
- 136 Gellér Mór: "Sikerült kiállítás". - Magyar Hírlap, 1905. aug. 19. 3. p.
- 137 Vásárhelyi Ellenzék, 1904. szept. 25. 1. p.

- 138 Uo. 1904. dec. 13. 1. p.
- 139 Garzó Imre: i. m. 213. p.
- 140 Vácárhelyi Ellenzék, 1905. jan. 31. 1. p.
- 141 Vácárhelyi Közlöny, 1904. aug. 29. 2. p.
- 142 Vácárhelyi Ellenzék, 1905. máj. 31. 1. p.
- 143 Garzó Imre: i.m. 216. p.
- 144 Horn Ede: i.m. 53. p.
- 145 Vácárhelyi Ellenzék, 1905. jan. 10. 1. p.

15-65/1984.
.....bksz.

Marjanucz László

Tárgy:
doktori szigorlata.
Melléklet: 1 db disszertáció

Dr.Szántó Imre elvtársnak
egyetemi tanár

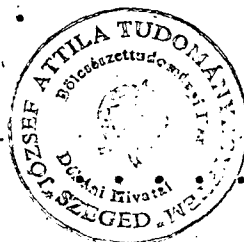
H e l y b e n

Professzor Elvtárs!
Marjanucz László: Hódmezővásárhely hitelélete és kereskedelme a
Mellékelve
dualizmus korában
.....

című doktori értekezését tisztelettel felkérem, hogy azt megbírálni
sziveskedjék. Legyen szabad Professzor Elvtárs szives figyelmét fel-
hívnom tanácsülésünk ama határozatára, amely a birálat elkészítésének
és benyújtásának legkésőbbi határidejét a kézhezvételtől számított
harmadik hónap utolsó napjában állapította meg.

A mellékelt értekezést a birálat elkészítése után sziveskedjék átadni
tanszéke könyvtárosának leltárba vétel és a könyvtárban való elhelye-
zése céljából.

Szeged, 1984. márc.30.
.....

[Handwritten signature]
.....
dékán

A kiadmány hiteles:

[Handwritten signature]
.....
főelőadó

Kapták: Dr.Gaál Endre docens:

Dr.Szántó Imre prof. társbiráló